

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

UMUXANIM TALEH qızı AĞABƏYLİ

İ.NƏSİMİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN
SEMANTİK-ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

HSM- 060201 – Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

A.L.İbrahimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsiminin mövqeyi və frazeoloji vahidlərin diaxronik aspektdə inkişafı	10
1.1. Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dil tarixində mövqeyi.....	10
1.2. Frazeoloji vahidlərin diaxronik aspektdə inkişafı.....	17
II FƏSİL. Nəsimi yaradıcılığında ismi və feili frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri	24
2.1. Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidlər.....	24
2.2. Nəsimi dilində feili frazeoloji vahidlər.....	35
2.3. Nəsimi dilində frazeoloji variantlar.....	43
2.4. Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərdə sinonimlik və antonimlik....	48
III FƏSİL. Nəsimi dilində işlənmiş hikmətli sözlər, atalar sözləri və məsəllərin üslubi xüsusiyyətləri	56
3.1. Atalar sözü və məsəllər haqqında ümumi məlumat.....	56
3.2. Nəsimi yaradıcılığında atalar sözü, məsəl və hikmətl ifadələr.....	61
NƏTİCƏ	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə də, klassik ədəbiyyatın dil və üslub səviyyələrinin araşdırılması müasir dövrün gündəmində duran aktual məsələlərdən biridir. Müstəqilliyimizin əldə edilməsindən sonra mədəniyyət, tarix və ədəbiyyat sahəsində aparılan tədqiqat işlərində aktivlik müşahidə olundu. Respublika prezidenti cənab İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü ildə qəbul etdiyi “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi” haqqında sərəncamı Azərbaycan klassiklərinin yenidən çap olunması və araşdırılmasına şərait yaratdı.

Heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin keçmiş olduğu tarixi inkişaf dövrlərinin tədqiq edilməsi, ədəbi-bədii leksikasının öyrənilməsi və s. dilçilik elminin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, ədəbi-bədii dilimizin lüğət tərkibinin tarixilik baxımından öyrənilməsi sahəsində yalnız bir sıra kiçik həcmli məqalələrin, ayrı-ayrı abidələrin tədqiqinə dair yazılmış kitablardakı yığcam bölmələrin adını çəkə bilərik. Klassiklərimizin əsərlərinin lüğət tərkibinin tədqiq və təhlil edilməsi ədəbi dil tarixi leksikologiyasının mühüm vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan, böyük Azərbaycan şairi, filosofu İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığının araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəsimi dünya mədəniyyəti tarixində tanınmış istedadlı bir şair, ana dilində gözəl şeirlər yazan qüdrətli söz ustası olmuşdur. Şair Azərbaycan dilində işlənən söz və ifadələri böyük ustalıqla ədəbi dilə gətirmiş və bununla da, XIV əsr ana dilimizin milli zəmin üzərində yüksəlməsini təmin etmişdir. Nəsimi ana dilini ərəb və fars dilləri ilə yanaşı işlətməmiş, bununla da, Azərbaycan dilini ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qoşmuşdur. Şair öz bədii yaradıcılığı ilə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili də şeir dilidir və bu dildə bədii cəhətdən yüksək poetik şeirlər yazmaq mümkündür.

Nəsimi dilinin üstünlüyü ondadır ki, şairin yaradıcılığının canlı xalq dilində işlənən söz ehtiyatlarının üzərində qurulmasıdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, şairin yaradıcılığı bu gün də sadə xalq tərəfindən sevilməkdədir. Nəsiminin əsərlərinin dilini tədqiq edən alimlər (V.Aslanov, T.Hacıyev, Y.Seyidov və s.) onu Azərbaycan

dilinin kamil nümunələrindən hesab edirlər. Şairin dili Azərbaycan ədəbi dilinin bütün istiqamətlərini özündə əks etdirən klassik ədəbi dildir.

Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən böyük xidməti – ana dilində fəlsəfi mənalı poeziya nümunələri yaratmasıdır. Nəsimi ana dilindən qeyri-müntəzəm şəkildə yox, sistemli, ardıcılıq və mütəmadi olaraq istifadə etmişdir. Şairin poetik dilinə bələd olan hər bir şəxs onu mutaliə edərkən müəllifin yüksək poetik ruha, istedadla malik olan, öz amalı, məqsədi uğrunda mübarizə aparan bir şəxsiyyət olmasını dərhal dərk edir. Onun poeziya dili ikili xarakter daşıyır:

- 1) lirik-romantik şeirlər;
- 2) hürufi təriqətini təmsil edən şeirlər.

Nəsiminin gənclik illəri Əmir Teymurun hakimiyyəti dövrünə təsadüf etmişdir. Məhz bu illərdə Azərbaycan xalqı dözülməz istismarlara məzur qalmışdır. Belə bir şəraitdə, XIV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda sufizmlə səsleşən hürufizm cərəyanı yaranır və eyni zamanda, Yaxın Şərqi əksər ölkələrinə yayılır və dövrün qabaqcıl mütəfəkkirləri tərəfindən rəğbət qazanır. Bu səbəbdəndir ki, Nəsiminin bu cərəyana qoşulması onun fəlsəfi ideyalarının hürufizmdə təzahür görməsi idi.

Lakin Nəsimini yalnız sufi şair kimi qələmə vermək olmaz, onun şeirlərinin məzmununu yalnız Allaha, Fəzullaha, ruhi-mütləqə bağlamaq yanlışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda sufi ideyalarına ictimai-siyasi məzmun kəsb edərək mövcud hakimiyyətə etiraz vasitəsi kimi baxmaq daha düzgün olardı.

Nəsiminin dili Azərbaycan xalq dilinin çoxəsrlik bədii təxəyyülünün özümlü və nadir, eyni zamanda, zəngin məna çalarlarına malik olan frazeoloji (söz, ifadə - vahid, cümlə səviyyəli) vahidlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nəsimi Azərbaycan dilinin patriotu olaraq ana dilindən öz poeziyasında çox geniş şəkildə istifadə etmişir. Şair bu dilin bütün incəliklərinə varmış, bunun üçün xalqın ən gözəl incilərinin yer aldığı şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanmış və özündən sonra gələn xələflərinə bu dildən istifadə üçün əlverişli şərait yaradaraq böyük ilham mənbəyi olmuşdur. Bu xələflərə Ş.Xətai, Mövlana, M.Füzulini və digərlərini göstərmək olar.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatı və dilçiliyi tarixində Nəsiminin yaradıcılığı haqqında ilk dəfə əsaslı tədqiqat aparan, şübhəsiz, S.Mümtaz olmuşdur. Tədqiqatçı tərtib etdiyi “Seyid İmadəddin Nəsimi əsərləri” kitabını maraqlı giriş məqaləsi ilə 1926-cı ildə çap etdirmişdir. S.Mümtazın bu əsərə yazdığı giriş məqaləsi sonralar da aktuallığını itirmədiyindən “Azərbaycan ədəbiyyatına dair qaynaqlar” kitabına daxil etmişdir.

Nəsiminin şeirindən parçalar SSRİ Elmlər Akademiyasının Asiya Xalqları İnstitutunun Leninqrad (indiki Sankt Peterburq - T.Ə.) şöbəsinin əlyazmaları fonunda, habelə, Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Nəsiminin hər üç dildə yazdığı əsərləri Yaxın Şərqdə geniş yayılmasına baxmayaraq, 1973-cü ildə şairin 600 illiyi ilə əlaqədar YUNESKO xətti ilə keçirilən konfransda C.Qəhrəmanov Nəsiminin ana dilində yazdığı əsərləri ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Müəllif, əsərin birinci cildində 84 səhifədən ibarət “Elmi-tənqidi mətnin tərtibinə dair” adlı geniş məqalə yazmışdır. Məqalədə şairin əsərlərinin yazılış və orfoqrafiya prinsiplərindən, əlyazmaların təsvirindən, leksik xüsusiyyətlərindən və s. bəhs etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif Nəsiminin dilini öyrənmək üçün mükəmməl bir vasitə olan “Nəsimi dilinin leksikası” adlı əsərini yazmışdır. Müəllifə görə Nəsiminin çoxcəhətli və rəngarəng yaradıcılığı bir tərəfdən Azərbaycanda ictimai fikrin inkişaf tarixinin istiqamətlənməsinə xidmət etmiş, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilini yeni zirvəyə yüksəldərək, fəlsəfi təfəkkürün ən incə nöqtələrini ifadə etməyə qadir olduğunu sübuta yetirmişdir (46, s.5).

Azərbaycan dilçiliyində Nəsiminin dilinə həsr edilmiş ilk əsər A.Məmmədinin “Ədəbi dilimizin zənginləşməsində Nəsiminin rolu” adlı məqaləsidir. Məqalə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”ində çap olunmuşdur. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu sayda əsərlər yazılıb, araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq xronoloji ardıcılıqla düzsək, A.Məmmədinin məqaləsindən irəli gedə bilməz. Bu məqalə onun dilinə həsr olunmuş ilk elmi əsərdir. Müəllif Nəsiminin azərbaycanca yazmış olduğu şeirlərdə ərəb-fars ifadələrini tədqiq edərək, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. O, belə hesab edir ki, Nəsimi ilk dəfə şeirlərində hərtərəfli şəkildə ərəb və fars sözlərini seçmə - əvəzetmə

əmaliyyatı apararaq Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmış və bütün nitq hissələrinə məxsus şəkilçilər düzəldib verə bilmişdir (53, s.11-18).

XX əsrin 70-ci illərində artıq Nəsiminin dilinin araşdırılmasına yönəlmiş tədqiqat işləri genişlənməyə başlayır. Belə ki, 1973-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “İmadəddin Nəsimi” adlı məqalələr məcmuəsi çap etdirdi. Bu məcmuədə sırf Nəsiminin dilinə həsr olunmuş dörd məqalə öz əksini tapır. Həmin məqalələr bunlardır: 1. Ə.Dəmirçizadə. “Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsiminin mövqeyi”; 2. V.Aslanov. “Nəsimi dili haqqında bəzi qeydlər”; 3. Ş.Cəmşidov. “Nəsimi şerlərində Dədə Qorqud ifadələri”; 4. Y.Seyidov. “Nəsimi əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi”.

Adı çəkilən məqalələrdən birinci məqaləyə müəllif bəzi əlavələr etməklə 1979-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı dərsliyə daxil etmişdir. Daha sonra Nəsimi əsərlərində işlənmiş əsl Azərbaycan sözlərini tarixi inkişaf baxımından müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılmışdır. Müəllifə görə müasir dilimizdə işlənən sözlərin əksəriyyəti Nəsimi əsərlərində öz əksini tapmış, bəzi sözlər isə arxaik sözlər kimi tamamilə unudulmuş və ölü sözlər sırasına daxil edilmişdir (25, s.268).

Prof. Ş.Cəmşidovun “Nəsimi şerlərində Dədə Qorqud ifadələri” adlı məqaləsində Dədə Qorqud ifadələrinin Nəsimi şerlərində öz əksini tapmasına araşdırılmışdır. Müəllif, Nəsimi dilində fəal şəkildə işlənən, lakin müasir dövrümüz üçün arxaik hesab olunan sözləri iki qrupa bölmüşdür:

- 1.Qədim Azərbaycan türk mənşəli sözlər;
2. Ərəb və fars mənşəli sözlər.

Müəllif belə hesab edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da arxaik sözlərin miqdarı Nəsimi şeirlərində daha çoxdur. Eyni zamanda, bu sözlərin çoxunu qədim Azərbaycan – türk sözləri təşkil edir, ərəb – fars sözləri isə azlıq təşkil edir.

Nəsiminin dilini tədqiq edən alimlərdən biri də, heç şübhəsiz, Y.Seyidovdur. O, 1996-cı ildə “Nəsimini dili” adlı əsər nəşr etdirmişdir. Müəllifə görə Nəsiminin dilini iki istiqamətdə öyrənmək mümkündür. Əgər birinci istiqamət şairin sənət qüdrətini, milli dilin poetik potensialından istifadə bacarığını açmağa xidmət edirsə,

ikinci istiqamət şairin şeir dili fonunda dövrün ədəbi dilinin inkişaf və formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir (66, s.4). Həmçinin Y.Seyidov qeyd edir ki, “Nəsimi şeirdə XIV əsr Azərbaycan türk dili dövrün mədəni tələblərinə cavab verən hər şeyə malik idi. Onun materialı da mexanizminin şeir dili, bu ədəbi dil nümunəsi kimi, öz əsasını burdan alır, digər tərəfdən özündən əvvəl gələn, ədəbi-bədii dil ənənələrindən qidalanırdı. Ona görə də, Nəsimi dilinin elmi-tarixi baxımdan tədqiqi şairin dil və üslub dairəsindən çıxıb dövrün ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə rolu oynuyur” (66, s.12).

Bundan başqa, Q.Quliyeva Nəsimi yaradıcılığına fərqli aspektdən yanaşaraq, onun dilini semantik cəhətdən tədqiq etmişdir. Müəllifin “Nəsimi dilinin semantik xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində şairin əsərlərinin dilinin semantikasına məhdud şəkildə yanaşılır və əsas diqqət ziddiyət yaradan antonimlərə yönəldilir: “Nəsimi dilinin semantikasından danışarkən, ziddiyət yaradan antonimlərdən zəngin şəkildə istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Şair həm ana dili sözlərindən, həm də alınma sözlərdən məharətlə istifadə etməklə aydın və sərrast təzad yaratmışdır” (48, s.22 - 23).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Nəsimi dilinin özünəməxsusluğunun xalq dili ilə bağlılığını müəyyənləşdirmək və bu prosesdə dil və ifadə vasitələrini müəyyən etmək, Nəsiminin dilinin frazeologiyasının linqvistik-üslubi təhlilini vermək, bununla da, Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşdirilməsində Nəsiminin rolunu və xidmətini işıqlandırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə tədqiqat zamanı qarşıya bir sıra məsələlərin həlli qoyulmuşdur:

- Nəsimi dilində Azərbaycan xalq dilinin mövqeyini xüsusi olaraq işıqlandırmaq;
- Nəsimi dilinin frazeoloji sisteminin əsas təbəqəsini müəyyən etmək;
- Nəsimi dilinin frazeoloji vahidlərinin yaranmasında ərəb və fars dili sözlərinin işlənmə tezliyini müəyyən etmək;
- Nəsimi dilində işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik təhlilini vermək;

- Nəsimi dilində işlənən frazeoloji vahidlərin sinonim və antonim xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Nəsimi dilində işlənən ismi frazeoloji vahidlərin şairin bədii obrazlar sisteminin yaranmasında əsas vasitə kimi səciyyəsinə vermək;

- Nəsimi dilində feili frazeoloji vahidlərin dinamik və sitatik hərəkətlərin təsviri vasitəsi kimi təhlilini vermək;

- Atalar sözü və məsələlərin şairin hikmətli-fəlsəfi düşüncələrinin əsas mənbəyi və orijinal ifadə vasitələri kimi səciyyəsinə təhlil yolu ilə işıqlandırmaq.

Dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyində Nəsimi əsərləri əsasında Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasının bəzi nəzəri məsələlərinin araşdırılmasına cəhd edilir. Həmçinin burada şairin dilində frazeoloji vahidlərin üslubi özəllikləri xalq dili əsasında ədəbi dili zənginləşdirmək vasitəsi kimi səciyyələndirilir və linqvistik təhlil edilir.

Tədqiqatın obyektı: Nəsimi dilinin frazeoloji sistemi poetik - linqvistik, müqayisəli – diaxronik tədqiq və onların elmi təhlili.

Tədqiqatın predmeti: Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərin poetik – linqvistik müqayisəli – diaxronik tədqiqi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyanın elmi yeniliyi ilk növbədə onunla izah oluna bilər ki, əsər Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasının tədqiqi sahəsində olan tədqiqatlardandır. Dissertasiyada Nəsimi əsərləri əsasında Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasının bəzi nəzəri məsələlərinin də araşdırılmasına cəhd edilir. Əsərdə şairin dilində frazeoloji vahidlərin üslubi özəllikləri ədəbi dilin xalq dili zəminində zənginləşməsi vasitəsi kimi səciyyələndirilir və linqvistik təhlil edilir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası: Tədqiqat işində, əsasən, İmadəddin Nəsiminin 2004-cü ildə çap edilmiş ikicildlik "Seçilmiş əsərləri" kitabından, C.Qəhrəmanovun "Nəsimi "Divan"ının leksikası" (Bakı, 1973), Y.Seyidovun "Nəsiminin dili" (Bakı,1996) əsərindən istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işi nəzəri dilçiliyin təsviri, tarixi-müqayisəli metodları əsasında yazılmışdır.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəalarından Azərbaycan dilinin tarixini, frazeologiyanın konkret tarixi dövr üzrə araşdırılmasını, semantik-üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini göstərmək olar. Tədqiqat işindən aspirant və magistrlərin elmi işlərində, ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbi dil tarixi, frazeologiya və üslubiyyətə aid ixtisas kurslarında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

İşin aprobeşiyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının nəşr olunmuş “İ.Nəsiminin dilində frazeoloji vahidlərin semantik-üslubi özəllikləri” adlı dissertasiya işi və iki məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahından ibarətdir.

I FƏSİL.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNDƏ NƏSİMİ MÖVQEYİ VƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN DİAXRONİK ASPEKTDƏ İNKİŞAFI

1.1. Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dili tarixində mövqeyi

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı İmadəddin Nəsiminin adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycan mədəniyyətini dünya səviyyəsinə qaldıran, ana dilində dünya fəlsəfəsinə bərabər fəlsəfi şeirlər yazan, öz əqidəsindən və məqsədindən dönməyən kamil söz ustası və filosof şair olmuşdur. Nəsiminin əsərlərində poetik fikirlə fəlsəfi fikir birləşir, fikir və muhakimə hissi duyğuya üstün gəlir. Şair insana yeni münasibət bəsləyir, ictimai ədalət və həqiqət axtarır, öz ağılı və kamalı ilə insanı uca görmək istəyirdi. Nəsiminin bütün əsərləri insan və gözəlliyi, səadəti haqqında yazılmış himnlərdən ibarətdir. Öz yaradıcılığını xalqın taleyi və azadlıq arzuları ilə bağladığına görə onun şeirləri yeni ruhu və nəfəsi ilə seçilirdi. Nəsimi başlıca olaraq məhəbbət lirikası və insan ruhunun azadlığını tərənnüm edən, insanın din fanatıqları və acgöz, mənfur feodallar tərəfindən istismarını damğalayan şeirlərilə diqqəti cəlb etmişdir.

Nəsimini tədqiq edən dilçilər onu “islahatçı” adlandırırlar. O, nəinki islahatçıdır, hətta ədəbi-bədii dilimizin norma və prinsiplərini, gələcək inkişaf perspektivlərini görüb müəyyənləşdirən və buna ölməz sənət əsərləri ilə əməli şəkildə həyata keçirən nadir bir şəxsiyyətdir (61, s.63). Şairin ana dilini, yəni Azərbaycan türk dilini həm lirik şeirlərində, həm də sufi – hürufi – fəlsəfi şeirlərində tez-tez işlətməsi onu göstərir ki, Nəsimi ana dilini müasir ədəbi bədii-fəlsəfi dil səviyyəsinə yüksəltməyi özünün məqsədi hesab etmiş və bu məqsədə öz əvəzolunmaz poeziyası ilə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Nəsimi hələ gənc yaşlarından Şamaxıda təhsil almış, Azərbaycanın, eləcə də, Şərqi böyük ustadları olan Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Marağalı Əhvədi, eləcə də ərəb və fars dilli filosoflar olan Həllac Mənsur, Firdovsi, Şeyx Sədi Şirazi, Hafiz və s kimi fəlsəfi ədəbi alimlərdən

faydalanmışdır. Şairin əsərlərini nəzərdən keçirdikdə onun fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, tarix, nücum və s kimi elmləri dərinlən mənimsədiyini, məşhur filosof-alimlər – Zərdüşt, İbn-Sina, Ö.Xəyyam, Sokrat, Əflatun və başqalarının əsərləri ilə tanış olduğunun şahidi oluruq.

Bildiyimiz kimi, XIII – XIV yüzilliklərdə Azərbaycana monqolların işğalçı yürüşləri olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda ölkədaxili feodal çəkişmələri, düşmənçilik, iqtisadi-siyasi həyata öz təsirini göstərmiş, beləliklə, xalqı öz malı və torpaqları uğrunda mübarizəyə sövq etmişdir. Nəsimi izzət-nəfsi tapdalanmış, keçmiş təhqir edilmiş və gələcəyi qorxu altına alınmış xalqı düşdüyü vəziyyətdən baş çıxarmağa, rəzaləti anlamağa çağırmışdır. İnsanın özü haqqında fikirləşməsi - onun mütləq vətənin və xalqın müqəddaratını düşünməyə aparıb çıxarır. İnsan hərəkətlərində özünə hesabat verməyə başlayır, gördüyü yaxşı və pis işləri ayırd edir. Bu hadisələr Azərbaycanda sufizm ideyalarının genişlənməsinə və yayılmasına səbəb olmuşdur.

Nəsiminin sufi mütəffəkirlərdən Həllac Mənsura xüsusi rəğbəti olmuş, onun “*Ənəlhəqq*” ideyasını dəstəkləmişdir. Məhz buna görə də bədii-ictimai fikir tarixində onu ikinci Həllac adlandırırlar. Bütün sufilər kimi Nəsimi də şeirlərində “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini tərənnüm etmişdir. XIV əsrin ortalarında, eyni zamanda, sufilik cərəyanından qaynaqlanan hürufilik cərəyanı da yaranmışdır.

Sufizmdə əgər ilahi eşq fəlsəfəsi əsas götürülürsə, hürufilikdə ağıla üstünlük vermək, insanın müqəddəs olması, kamil insanın Tanrı səviyyəsinə qalxması kimi məsələlərə üstünlük verilirdi. Hürufilər belə hesab edirdilər ki, allah insanın üzündə təcəlli edir, sözlər isə ərəb (28) və fars (32) dili hərfləri ilə ifadə olunur. Buna görə də hürufilər həm ərəb, həm də fars əlifbası müqəddəsləşdirirlər. Onlar həmçinin, peyğəmbərlərin üzündəki hərfləri də ayırmışlar; Adəm doqquz, İbrahim on dörd, Musa iyirmi iki, İsa iyirmi dörd, Məhəmməd iyirmi səkkiz və s. Hürufilər dinin beş vacib əməli olan namaz, oruc, həcc, kəlimeyi-şəhadət və zəkati da iyirmi səkkiz və otuz iki hərflə əlaqələndirirlər. Belə ki, kəlimeyi-şəhadət Allahın birliyinə şəhadət deməkdir. “Allah” sözü beş hərfdən ibarətdir. Bu hərflərin yazılışı imlasından on dörd hərf hasil olur ki, bu da Məhəmməd sözündəki hərflərə uyğundur. İki on

dörddən sonra iyirmi səkkiz hərfin cəmidir və bu da kelimeyi – şəhadəti verir. Bu təriqətin tərəfdarları “eşq” i də müqəddəsləşdirirlər. Onlar eşq yolunda fəda olmağı və bununla məqsədə çatmağı səadət hesab edirlər (49, s.58). Hürufilərə görə 4 aləm vardır: 1. Allah; 2. Mənəvi aləm; 3. İnsan; 4. Maddi aləm. Mütləq əzəli və əbədi olan birinci həqiqət yeganə reallıqdır və makroaləmi təşkil edir. Üçüncü pillədə duran həqiqət – insan isə mikroaləmdir. Amma bütün xisləti, daşdığı ruhi keyfiyyəti və xassə etibarilə insan allahın yer üzündəki təcəllisi və bir mikroaləm olaraq makroaləmin zərrəsidir. Elə buna görə də, Nəsimi dində allaha aid edilən bir sıra mühüm əlamət və xüsusiyyətləri insana ünvanlayır. Sənətkarın ictimai - fəlsəfi poeziyasında üç meyl daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Birincisi – Dünya malına hərislik, maddi aləmin vəfasızlığı ; İkincisi – dünyanın şeytan xislətli, şəri təmsil edən insanları və onları tənqid; Üçüncüsü – dünyanın yaradılışı, hikməti, mübhəm işləri barədə düşüncə və suallara cavab axtarmaq.

Nəsimi də Azərbaycanda və Orta Şərqdə bu təriqətin ən fəal təbliğatçılarından biri idi və bu təriqətlə tanışlığı müəllimi Fəzullah Nəimi (1339-1394) sayəsində olmuşdur. Onun “Cavidannamə”, “Ərşnamə”, “ Novnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Vəsiyyətnamə” əsərləri hürufizm təriqətinin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Bildiyimiz kimi, Hürufiliyin əsas dini- fəlsəfi ideyası islam dininin bəzi əhkamlarına zidd idi. “Ənəlhəqq!” (mənəm Allah) - deyən hürufilər prinsip etibarilə islam dininə və onun əhkamlarına, fanatik islamçılara qarşı çıxdıqları üçün onlar kafir sayılır və belə təbliğ olunurdular.

Nəsimi yaradıcılığında hürufi panteizmi sufi panteiziminə nisbətdə üstünlük təşkil edir və onlar bir-birindən fərqlənərək materializmə yaxınlaşır, allahın özü belə maddiləşdirilir, lirik qəhrəman siyasi - ictimai ideallara meyl göstərir, habelə din və Qurana da yeni bir münasibət öz əksini tapır. İnsan cismən yox, mənən və ruhən öz dünyasına sığmır və allahlıq səviyyəsinə yüksəlir. Bütün canlılardan fərqli olaraq insan xəyali kainatı, ayı, günəşi gəzib – dolaşır və öz yaradıcısı ilə vəhdət yaradır (69, s.6). Nəsimi insan üzündəki hər bir cizgini hər detalına qədər başa düşür və məqsədəuyğun olaraq onları mənalandırır, bu yolla da şair ali fikirlərini ifadə edirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, hürufilik Nəsimi üçün ən əlverişli ədəbi – fəlsəfi metod və

vasitəyə çevrilmişdir. Şair poeziyasında fəlsəfi baxışları ilə dilçilik görüşlərini daim vəhdətdə saxlamışdır. Əsas dil vahidi, dilçilik mövzusu olan sözün məlum səciyyəvi xüsusiyyətləri hürufilik təliminin faktı kimi onun mahiyyətinin və mənşəyinin aydınlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Məlumdur ki, Nəsimi yüksək səviyyəyə malik filosof - şair olmuşdur. Şair yaradıcılığının böyük bir hissəsini sadə xalq üçün yazıb–yaratsa da, həmçinin, şeirlərinin bir hissəsini dövrün savadlı, təhsilli insanlar üçün yazırdı. Nəsiminin böyüklüyü ondadır ki, ümümxalqı nəzərdə tutaraq yazdığı qəzəllərdə seçmə - əvəzetmə əməliyyatı apararaq alınma sözləri sadələşdirir və bununla da, qəzəllərinin mənasını daha aydın, səlis və başa düşülən edirdi. Bunun əksinə olaraq, sufi və hürufilik təriqəti ilə əlaqəli şeirləri isə bir o qədər mürəkkəb və çətin anlaşılındır.

Şairin əvəzolunmaz xidmətlərindən biri də, heç şübhəsiz, Azərbaycan dilini öz daxili imkanları hesabına zənginləşdirərək onu yad təsirlərdən qorumasıdır (25, s.152). Bu sözlərin əksəriyyəti isə ümumişlək sözlərdən təşkil olmuşdur. Şairin dilinin lüğət tərkibi çox zəngindir. O, həm məhəbbət lirikasında, həm də dini fəlsəfi şeirlərində lüğət tərkibindən çox məharətlə istifadə edir. Beləki, şair əsərlərinin dilini daha təsirli ifadə etmək üçün danışiq dilində və şifahi ədəbi dildə formalaşmış frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və zərb-məsəllərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Nəsimi ana dilində şer yazmaq üçün ən çox canlı danışiq dilindən, bir sözlə, şifahi xalq yaradıcılığından istifadə etməyi bacaran sənətkar idi.

Nəsimi dilinin anlaşılıqlı olma səbəblərindən biri də onun qrammatik qanunlardan lazımi səviyyədə və morfoloji – sintaktik normalar heç bir təhrifə yol vermədən istifadə etməsi idi. Şair Azərbaycan poeziya dilinə orijinal bir üslub və bədii ifadə tərzini gətirmişdir. Bunun üçün ilk növbədə canlı dilimizin idiom, məcaz və müxtəlif bədii təsvir vasitələrinə arxalanmışdır.

Nəsiminin yaradıcılığı barəsində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə əsaslı şəkildə bəhs edən ədəbiyyat tariximizin tədqiqi, nəşri sahəsində müstəsna xidmətləri göstərən Salmaz Mümtaz olmuşdur. Tədqiqatçı tərtib etdiyi “Seyid İmadəddin Nəsiminin əsərləri” kitabını maraqlı giriş məqaləsi ilə 1926-cı ildə çap etdirmişdir.

S.Mümtazın kitaba yazdığı giriş məqaləsi aktuallığını itirmədiyindən sonralar “Azərbaycan ədəbiyyatına dair qaynaqlar” kitabına daxil etmişdir (61, s.144- 150).

Nəsiminin şeirindən parçalar SSRİ Elmlər Akademiyasının Asiya Xalqları İnstitutunun Leningrad (indiki Sankt Peterburq - T.Ə.) şöbəsinin əlyazmaları fonunda, habelə, Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Onun hər üç dildə yazdığı əsərləri Yaxın Şərqdə geniş yayılmasına baxmayaraq, 1973-cü ildə Nəsiminin 600 illik yubileyi münasibətilə C.Qəhrəmanov YUNESKO xətti ilə Nəsiminin ana dilində yazdığı əsərlərin elmi tənqidi mətnini ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. O, əsərin birinci cildində 84 səhifədən ibarət “Elmi – tənqidi mətnin tərtibinə dair” geniş məqalə yazmışdır. Bu məqalədə şairin əsərlərinin yazılış və orfoqrafiya prinsiplərindən, əlyazmaların təsvirindən, əsərlərin nəşri tarixindən, leksik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Bununla yanaşı müəllif Nəsiminin dilini öyrənmək üçün mükəmməl bir vasitə olan “Nəsimi dilinin leksikası” adlı əsərini yazmışdır. Müəllifə görə Nəsiminin çoxcəhətli və rəngarəng yaradıcılığı bir tərəfdən Azərbaycanda ictimai fikrin inkişaf tarixinin istiqamətlənməsinə xidmət etmiş, digər tərəfdən Azərbaycan dilini yeni zirvəyə yüksəldərək , fəlsəfi təfəkkürün ən incə nöqtələrini ifadə etməyə qadir olduğunu sübuta yetirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Nəsiminin dilinə həsr edilmiş ilk əsər A.Məmmədinin “Ədəbi dilimizin zənginləşməsində Nəsiminin rolu” adlı məqaləsidir. Məqalə “Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”ndə çap olunmuşdur. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu sayda əsərlər yazılıb, araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq xronoloji ardıcılıqla düzsək, A.Məmmədinin məqaləsindən irəli gedə bilməz. Bu məqalə onun dilinə həsr olunmuş ilk elmi əsərdir. Müəllif Nəsiminin azərbaycanca yazmış olduğu şeirlərdə ərəb-fars ifadələrini tədqiq edərək, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. O, belə hesab edir ki, Nəsimi ilk dəfə seçmə - əvəzətmə əməliyyatı apararaq şeirlərində hərtərəfli şəkildə ərəb və fars sözlərini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmış və bütün nitq hissələrinə məxsus şəkilçilər düzəldib verə bilmişdir (53, s.11-18).

XX əsrin 70-ci illərində artıq Nəsiminin dilinin araşdırılmasına yönəlmiş tədqiqat işləri genişlənməyə başlayır. Belə ki, 1973-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “İmadəddin Nəsimi” adlı məqalələr məcmuəsi çap etdirdi. Bu məcmuədə sırf Nəsiminin dilinə həsr olunmuş dörd məqalə öz əksini tapır. Həmin məqalələr bunlardır: 1. Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsiminin mövqeyi”; 2. V.Aslanovun “Nəsimi dili haqqında bəzi qeydlər; 3. Ş.Cəmşidovun “Nəsimi şeirlərində Dədə-Qorqud ifadələri”; 4. Y.Seyidovun “Nəsimi əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi” əsərləridir. Müəllif yuxarıda adı çəkilən məqalələrdən birinci məqaləyə bəzi əlavələr etməklə 1979-cu ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı dərsliyə daxil etmişdir. Müəllif daha sonra Nəsimi əsərlərində işlənmiş əsl Azərbaycan sözlərini tarixi inkişaf baxımından müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırır. Müəllif qeyd edir ki, müasir dilimizdə işlənən sözlərin əksəriyyəti Nəsimi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bəzi sözlər isə arxaik sözlər kimi tamamilə unudulmuş, ölü sözlər sırasına daxil edilmişdir.

Digər bir məqalə prof. Ş.Cəmşidovun “ Nəsimi şeirlərində Dədə-Qorqud ifadələri” dir. Bu məqalədə müəllif əsas diqqəti “Dədə Qorqud”un dilində işlənən ifadələrin Nəsimi şeirlərində öz əksini tapmasına yönəlmişdir. O, Nəsimi dilində fəal şəkildə işlənən, lakin müasir dövrümüz üçün arxaik hesab olunan sözləri iki qrupa bölmüşdür: 1. Qədim Azərbaycan türk mənşəli sözlər; 2. Ərəb – fars mənşəli sözlər. Müəllifə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”da arxaik sözlərin miqdarı Nəsimi şeirlərində daha çoxdur, həmçinin bu arxaik sözlərin çoxunu qədim Azərbaycan – türk sözləri təşkil edir, ərəb – fars sözləri isə azlıq təşkil edir.

Nəsiminin dilini tədqiq edən alimlərdən biri də, heç şübhəsiz, Y.Seyidovdur. O, 1996-cı ildə “Nəsiminin dili” adlı əsər nəşr etdirmişdir. Müəllifə görə Nəsiminin dilini iki istiqamətdə öyrənmək mümkündür: 1. Ədəbi-bədii dil nümunəsi kimi; 2. Dövrün ədəbi dil nümunəsi kimi – yəni tarixi qrammatika istiqamətində. Y.Seyidov qeyd edir ki, “birinci istiqamət çox ağır və çətin işdir, çünki, bu istiqamətdə Nəsimi dilini fəlsəfi və bədii fikir fonunda bütün ifadə çalarları ilə üslub xüsusiyyətləri ilə araşdırılmalıdır. Lakin ikinci istiqamət bundan xeyli fərqlənir. Burada məqsəd dilin

qrammatik quruluşunun tədqiqidir. Əgər birinci istiqamət şairin sənət qüdrətinin, milli dilin poetik potensialından istifadə bacarığını açmağa xidmət edirsə, ikinci istiqamət şairin şer dili fonunda dövrün ədəbi dilinin inkişaf və formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. (66, s.4). Həmçinin Y.Seyidov qeyd edir ki, “ Nəsimi şeirdə XIV əsr Azərbaycan türk dili dövrün mədəni tələblərinə cavab verən hər şeyə malik idi. Onun materialı da, mexanizminin şer dili, bu ədəbi dil nümunəsi kimi, öz əsasını burdan alır, digər tərəfdən özündən əvvəl gələn, ədəbi-bədii dil ənənlərindən qidalanırdı. Ona görə də, Nəsimi dilinin elmi-tarixi baxımdan tədqiqi şairin dil və üslub dairəsindən çıxıb dövrün ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə rolu oynuyur” (66, s.12).

Nəsiminin dili semantik baxımdan da tədqiq olunub. Bu cəhətdən Q.Quliyevanın xidmətləri danılmazdır. Müəllif “Nəsimi dilinin semantik xüsusiyyətləri” məqaləsini nəşr etdirmidir. Bu məqalədə şairin dil semantikasına məhdud şəkildə yanaşılır və əsas diqqət ziddiyyət yaradan antonimlərə yönəldilir: “Nəsimi dilinin semantikasından danışarkən, ziddiyyət yaradan antonimlərdən zəngin şəkildə istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Şair həm ana dili sözlərindən, həm də alınma sözlərdən məharətlə istifadə etməklə aydın və sərrast təzad yaratmışdır” (48, s.22 -23).

Nəsimi haqqında Avropa alimləri də maraqlı məlumatlar vermişlər. Bura alman şərqşünası Hammer, Borili (Amerika), Cibb və s. daxildir. Cibb Avropada Nəsiminin yaradıcılığı ilə ətraflı şəkildə tanış olmuş və onun dili ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparmışdır. Həmçinin, Nəsimi yaradıcılığı ilə ətraflı məşğul olan alimlərdən biri də italyan alimi Bombaçi idi. O, 1956-cı ildə Milanda “Türk ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərində Nəsimi yaradıcılığına xüsusi bəhs ayırmış, onun lirikasına aid gözəl nümunələr vermişdir.

Şair İ.Nəsimi yaradıcılığı Türk dünyasının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəsiminin dilini tədqiq edən sənətkarlardan biri A.Köprülüzadə olmuşdur. O, Nəsimini “qüvvətli iman sahibi” adlandırır və tədqiqatında onun həyat və yaradıcılığının müxtəlif dövrlərindən bəhs açmış, şairin farsca qələmə aldığı bir neçə qəzəl və rühanisini tərcümə və nəşr etmişdir. XV əsrin türk şairi Rəfi ö

“Bəşarətnamə” əsərində Nəsimiyə bəslədiyi münasibətdən danışmışdır. Türk alimi H.Ayan Nəsiminin həyatı və şəxsiyyətini araşdırmış, Azərbaycan türkcəsində yazdığı divanın elmi – tənqidi mətni, ümumiyyətlə, yaradıcılığı barədə doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Dissertasiyanın yığcam məzmununu isə “Seyyid Nəsimi haqqında çalımız” adlı məqaləsində ümumiləşdirmişdir. “Seyyid Nəsimi üzərinə notlar” (1971) əsərinin müəllifi İ.Olğun isə Nəsimi yaradıcılığını və həyatını incəliyərlək şairin həyatına, xüsusilə də, onun məhkəməsi və ölümünə dair bəzi faktların üzə çıxarılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Beləliklə, Nəsimi bir Azərbaycan türk oğlu kimi öz fəlsəfi – ictimai əqidəsi uğrunda apardığı mübarizəsi ilə həqiqətdən də “iki cahana sığmayan” bir şəxsiyyət olduğunu sübut etmişdir. Nəsimi yaradıcılığı bizə göstərdi ki, Azərbaycan dili qədim köklərə malik bir dildir. Bu dil uzun müddət yaşayan, öz lüğəti və bədii əhəmiyyətini, gözəlliyini itirməyən bir dildir. Sənətkarın ana dili uğrunda apardığı mübarizə onu bu müqəddəs yolun şeyxi etdiyinə görə Övliya Çələbi şairi “Şeyx Nəsimi” adlandırmışdır.

1.2. Frazeoloji vahidlərin diaxronik aspektdə inkişafı

Frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf məsələsi türk dillərində, xüsusilə də, Azərbaycan dilində maraq doğurur. Çünki, frazeoloji sistem dilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçiliyin digər sahələri kimi frazeologiyada da frazeoloji vahidlər zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirir. Fikrin ifadəsində nitqin biləvasitə tərkib hissəsini təşkil edərək, iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olan, komponentləri semantik və sintaktik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə olub, ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologiya deyilir. Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin dildəki mövqeyini müəyyənləşdirmək və onların üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdıraraq əmələgəlmə və inkişafetmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir. Dilçilikdə frazeologiya iki planda - yəni sinxronik və diaxronik planda

tədqiq edilir. Diaxronik planda – dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeologiyanın obyektı – dilin lüğət tərkibində mövcud olan obrazlı ifadələr və sabit söz birləşmələrinin məcmusudur. Bu vahidlərin işlədilməsi nitq mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya obrazlılıqla yanaşı, məfhum da ifadə edir. Buna klassiklərin əsərlərində çox rast gəlinir (məsələn, A.Qriboyedovun “Ağıldan bəla” əsərində 480 sabit söz birləşməsi işlənmişdir). Bunu da unutmaq olmaz ki, frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşməsi deyil, o, sərbəst dil vahididir. Struktur cəhətdən frazeoloji vahidlər həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində olurlar. Frazeologiyanın tərkibini müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin komponentləri mətndə parçalana və yanaşı gəlməyə bilər. Məsələn, Sənubər nənənin gözləri gecə-gündüz yol yol çəkirdi. Burada “gözləri yol çəkmək” frazeoloji birləşmədir, lakin “gecə - gündüz” birləşməsi mətndəki frazeologizmi parçalayıb. Frazeoloji birləşmə ilə sərbəst birləşmələri müqayisə edərkən, birinci növbədə, nəzərə çatdırılmalı məsələlərdən biri də *sintaktik əlaqələrdir*. Dilçilik nəzəriyyəsinə görə, frazeoloji birləşmələrdə sözlər arasındakı sabitliyin səbəbi komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrin zəifliyidir. Sərbəst birləşmələrin əksəriyyəti cümlədə bir üzv kimi çıxış edir. Sintaktik əlaqələr həm sərbəst birləşmələrdə, həm də frazeoloji birləşmələrdə eyni olduğu üçün belə qənaətə gəlmək olar ki, sərbəst və sabit birləşmələr arasında spesifik qrammatik xüsusiyyət mövcud deyil. Bu məsələyə semantik cəhətdən yanaşdıqda isə belə ümumiləşdirmək olar ki, sərbəst birləşmələrin semantik mahiyyəti, onu təşkil edən sözlərin mənasından doğur, lakin sabit birləşmələr tərkibində elə birləşmələr var ki, onların komponentləri mənə ilə bağlı deyildir. Bu birləşmələrin öz spesifik mənası olur. Frazeoloji vahidlərə daxil olanlar da məhz belə sabit söz birləşmələridir.

Frazeoloji vahidlər arasında həm leksik, semantik, praqmatik, həm də sintaktik münasibətlər mövcuddur və komponentlər arasında bu münasibətlərin mövcudluğu

frazeologizmin əsas xüsusiyyətidir. Komponentlər arasında sintaktik münasibət zamanı müəyyən məhdudiyyətlər özünü göstərir. Bunlar iki formada - xarici və daxili məhdudiyyətlər formasında təzahür edir. Daxili sintaktik məhdudiyyətlər zamanı yalnız sintaktik əlaqələr yox, həm də frazeoloji vahid tamamilə qapalılışır. Yəni frazeoloji vahidin heç bir komponenti digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girə bilmir.

Dilçilik elminin bir sahəsi kimi frazeologiyanın tanınması hələ ötən əsrin 20-ci illərindən başlanmışdır, lakin müstəqil dilçilik sahəsi kimi, ötən əsrin 40-cı illərində V.Vinoqradov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Məhz bu addımdan sonra frazeologiya elminə maraq artmış və bu sahə üzrə tədqiqat işləri aparılmışdır. Buna baxmayaraq, onun obyektinə və həcmi haqqında hələ də dəqiq və ortaq fikrə gəlinməmişdir. Məsələn, monqol alimi L.Mişiq frazeoloji vahidləri səciyyələndirərkən belə xarakterizə edir: “Onlar danışan tərəfindən yaradılmır, dildə hazır törəmələr kimi çıxış edir. Sabit birləşmələr qrammatik cəhətdən dəyişilməz və semantik cəhətdən sözə ekvivalent olmasına görə leksikologiya və leksikoqrafiyada öyrənilə bilər” (54, s.19). Göründüyü kimi, alim frazeoloji vahidləri leksikologiyanın obyektinə kimi götürür. Onun bu fikrinə bənzər digər bir nəzəriyyəni L.V.Yakovlevskayada görə bilərik. Belə ki, müəllif frazeologiyayı sərbəst dilçilik sahəsi hesab etmir. “Frazeologiya geniş miqyasda leksikologiyanın bir şaxəsidir” – deyən müəllif “leksikologiya və semasiologiya” fikrini irəli sürür. (33, s.204).

Biz bu fikir müxtəlifliyini yalnız dünyada ədəbiyyatında deyil, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində də görürük. M.Mirzəliyeva yazır ki, “İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada frazeologiyanın öz xüsusi yeri olmamış, ondan ya leksikologiyanın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda həmin bəhsə yanaşı öyrənilmişdir” (54, s.152). A.Qurbanov isə frazeologiyayı “elm sahəsi” adlandırmışdır. Bütün bu fikirləri götür-qoy etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologiyanın əsas məsələsi – onun mahiyyəti və sərhədləridir.

Dilçilik elmində frazeologiyanın sərhədini dəqiqləşdirmək üçün çoxlu cəhdlər olmuşdur. Frazeologiya ilə bağlı xeyli sayda semantik araşdırmalar, üslub və qrammatik baxımdan tədqiqatlar aparılmışdır. Frazeologiya sahəsində böyük işlər

görmüş alimlərdən biri İsveç alimi Şarl Ballidir. O, ilk dəfə olaraq sabit söz birləşmələrini sərbəst birləşmələrdən fərqləndirmiş, fransız dilinin frazeologiyasını analiz edərək frazeoloji vahidləri üç qrupda müəyyənləşdirmişdir: a) adi birləşmələr; 2) frazeoloji qruplar; c) frazeoloji birlik. Bununla yanaşı alim frazeologiyaya dilçiliyin müstəqil qolu kimi yanaşaraq, bu sahənin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Şarl Ballidən fərqli olaraq, V.Vinoqradov frazeoloji vahidləri “1. frazeoloji qovuşma; 2. frazeoloji birlik; 3. frazeoloji birləşmə” şəklində təsnif etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, “Frazeoloji qovuşmalar qətiyyən bölünə bilməyən və aralarında yaxınlıq olmayan birləşmələrdir. Bu birləşmələr adi söz kimi işlənə, onun mənasını verə, hətta əvəz edə də bilər. Məs.: Başı dumanlı (sarsaq), ağzına su alıb oturmaq (susmaq) və s.” (19, s.11).

Frazeoloji birlik frazeoloji qovuşma kimi sözlə bərabər səviyyədə olur. Frazeoloji birliyi qovuşmadan fərqi ondan ibarətdir ki, burada məna əsaslandırma vasitəsilə formalaşır və birləşməyə daxil olan sözlər həqiqi mənada yox, məcazi mənada işlənir. Məsələn, *gözləri yol çəkmək* (gözləmək); *fikrə getmək* (düşünmək) və s. Üçüncü kateqoriyaya isə məhdud sayda olan birləşmələr daxil olunmuşdur. Məsələn, *yarğa yeriş* (yarğa qaçış demək olmaz), *qulaq asmaq* (qulaq vermək demək olmaz) və s. Frazeoloji birləşmə yalnız tək bir sözə bərabər ola bilməz. Biz bu fikirlərə Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində də rast gələ bilərik. Məsələn, A.Qurbanov və S.Murtuzayev frazeoloji birləşmələrin tiplərini – frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmə kimi təhlil edirlər. S.Cəfərov “frazeoloji birləşmə” terminini “idiom” termini ilə əvəz edir və onları qovuşma, birləşmə və uyuşma idiomları deyərək təsnif edir (54, s.100-112).

Azərbaycan dilçiliyində V.Vinoqradovun bölgüsü əsasında kifayət qədər nəzəriyyə göstərmək olar. Fəqət bu bölgünü qəbul etməyənlər də vardır. N. Rəhimzadə qeyd edir ki, “Azərbaycan dili frazeologiyasını özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq daha münasibdir” (64,s.7).

Frazeoloji vahidlər kateqorial – yəni onu səciyyələndirən fərqləndirici və qeyri-kateqorial – yəni stilistik, üslubi-çalarlıq və s. əlamətlərə malikdir. Kateqorial frazeoloji vahidlər bir kateqoriya adı altında birləşdirən əsas xüsusiyyətlər toplusu

olduğu halda, qeyri – kateqorial əlamətlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyıb, nitqdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran bir çox məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlər üçün sabitliyin kateqorial əlamət olub – olmamasıdır. Belə ki, dilçilikdə frazeologizimlərin müəyyənləşdirilməsində sabitlik yeganə meyar kimi qəbul olunduğuna görə, müstəqil elm kimi formalaşmasına və frazeoloji vahidlərin “sabit birləşmələr” adı ilə verilməsinə səbəb olmuşdur.

Frazeologiyada sabitlik dedikdə - frazeologizimlərin işlənmə sabitliyi başa düşülməlidir. Bu sabitlik pozula da bilər. Buna “nisbi sabitlik” deyilir. Frazeoloji vahidin sabitliyi semantik, morfoloji və sintaktik səviyyədə araşdırılır. Bu zaman, adətən, söz yaradıcılığı və fonetik səviyyə də nəzərə alınır. Bu səviyyələrin hamısını toplu şəkildə götürməklə onlar arasında sabitliyi sübut edə bilərik. Frazeoloji vahiddə sabitlik özünəməxsus invariantlıq əsaslanır. İnvariantlıq dedikdə - hər hansı halda normativ baş versə də, onun element dəyişikliklərinin dəyişməməsi və sabit qalması nəzərdə tutulur. Dildə invariantlıqın aşağıdakı növləri var:

1. İşlənmənin sabitliyi, yəni frazeologizmin individual törəmə deyil, bir dil vahidi olması faktı;
2. Struktur-semantik sabitlik, yəni frazeoloji vahid ikidən az olmayan sözlərdən ibarətdir və tipoloji mənaya malik deyil;
3. Semantik sabitlik;
4. Leksik sabitlik, yəni komponentlərin əvəz oluna bilinməməsi, yaxud yalnız frazeoloji variantlıq;
5. Sintaktik sabitlik, yəni yalnız variantlıq çərçivəsində frazeoloji vahidlərin komponentlərinin nizamı dəyişə bilər.

Dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də terminlərin frazeologiyaya daxil edilib - edilməməsidir. Bu fikir, ilk növbədə, V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. Onun mülahizələrindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, strukturundan asılı olmayaraq bütün düzəltmə adları məhdud çərçivədə frazeologiyaya daxil etmək olar. Məsələn, *təcili yardım maşını*, *tibb bacısı* və s. Tədqiqatçıların bu cür düşünmələrinə səbəb terminoloji birləşmələrin frazeoloji vahidlərlə zahiri oxşarlığıdır. Onları bir-birindən

fərqləndirən əlamətlər isə terminoloji birləşmələrin icra etdiyi funksiyasıdır. Terminoloji birləşmələrin ad məfhumuna nəzər salsaq, termində ad funksiyasının daha parlaq, aydın ifadə edildiyinə və onun başqa funksiyalarının da sözə nisbətən zəif olduğunun şahidi olarıq.

Frazeoloji birləşmələrin əsas kateqorial əlamətlərindən biri də onların idiomatikliyidir. Bu əlamət bütün dilçilər və türkoloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. İdiomatiklik hadisəsi zamanı cümlənin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasından uzaqlaşır. İdiomatikliyin bir sıra müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Bəziləri bu xüsusiyyətləri tərəflərdən birinin məcaziləşməsində, bəziləri isə sözə ekvivalent olmasında görür. Dilçilikdə idiomatiklik frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyət və şərtləndirən amili olduğu üçün, onları sözlər kimi götürürlər.

Ötən əsrdə Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində radikal tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu dövrdə M.Hüseynzadə “Muasir Azərbaycan dili” kitabında frazeologiyaya xüsusi yer vermişdir (39). Həmçinin bu dövrdə milli dillərin frazeologiyası ilə məşğul olan alimlərdən Ə.Qurbanov, M.Adilov, A.Qurbanov, S.Cəfərov, M.Tağıyev və başqalarını göstərmək olar. Adları çəkilən alimlərdən prof. M.Tağıyev frazeologiyanın sərhədlərini, frazeoloji vahidlərin mahiyyətini, onun digər söz birləşmələrindən fərqiini dəqiqləşdirmək üçün dövriyyə metodundan istifadə edirdi. Alimin fikrincə, bu metodla daha çox müsbət nəticə almaq mümkündür. Lakin bir çox rəyçilər (R.N.Papov, M.Y.Sidrenko) M. Tağıyevin monoqrafiyasına verdikləri rəydə qeyd etmişlər ki, dövriyyə metodu frazeologiyanın əlamətini təyin etmək üçün yeganə meyar ola bilməz. Çünki, dövriyyə metodu frazeoloji vahidin semantik mahiyyətini dəqiqləşdirmək üçün tətbiq edilir. Məhz buna görə də frazeologiyanın obyektinə bağlı vahid meyar yoxdur.

Dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, frazeologiyaya daxil olan sözlər hansı nitq hissəsinə mənsub olmasından asılı olaraq iki qismə ayrılır: 1. İsmi birləşmələr; 2. Feili birləşmələr.

Tərəfləri adlardan ibarət olan frazeoloji vahidlər ismi birləşmələr adlanır. Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq ismi frazeoloji birləşmələr azlıq təşkil edir. Bunların əksəriyyəti isə yanaşma əlaqəsi ilə düzəlmiş I

növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşırlar. Müqayisə et: *dəmir qapı – yağlı tikə*. Burada “yağlı tikə” birləşməsində “yağlı” sözü ayrılıqda deyil, təyin etdiyi sözlə birlikdə frazeoloji vahid kimi formalaşmış və sabitləşmişdir.

Frazeoloji vahidlərdən əksəriyyətini yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feili frazeoloji vahidlər təşkil edir. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edən feil qrupları, onların semantik xüsusiyyətləri onların mənalarının aşkar edilməsi ilə sıx bağlıdır. Feili birləşmədə əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, eyni bir feillə müxtəlif birləşmənin əmələ gəlməsi həmin feilin ifadə etdiyi mənadan asılıdır. Bu da feilin digər sözlərlə birləşmə imkanını artırır və məhdudiyyətləri aradan qaldırır.

Nəhayət, belə qənaətə gəlirik ki, son yarım əsrdə dünya dilçilik məktəblərində, eləcə də, türkologiyada frazeologiya dilçiliyin ayrıca bir bölməsi kimi tədqiq edilməyə başlamışdır. Dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi araşdırılan frazeologiyaya dair fikir və mülahizələrdə hələ də fərqli münasibətlər mövcuddur.

II FƏSİL.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA İSMİ VƏ FEİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidlər

Azərbaycan klassik şeir dili tarixində Nəsiminin dili sintaktik qatın zənginliyinə, söz birləşməsi və cümlə növünün rəngarəngliyi və genişliyinə görə yalnız Füzulinin dili ilə müqayisə edilə bilər. XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik – semantik, frazeoloji – idiomatik, morfoloji – sintaktik mənzərəsini biz tam bütövlüyü ilə müfəssəl şəkildə Nəsimi poeziyasında görə bilərik. Müəllif janr, mövzu müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bədii əsərlərində obrazlılığı artırmaq, onu daha təsirli etmək üçün xalqın danışq dilində uzun əsrlər boyu işlənmiş təbii və canlı ifadələrdən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Başqa sözlə desək, şair yaradıcılığında yalnız sözlərdən deyil, Azərbaycan dilinin özünə xas olan xüsusiyyətləri əks etdirən frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir. Nəsimi dilində bu birləşmələrin kifayət qədər işlənməsi, şairin xalq dilinə necə bələd olmasının sübutudur. Təxminən altı əsr Nəsimini bizdən ayırır, lakin onun əsərlərində istifadə etdiyi ifadə və ibarələr hələ də öz həyatiliyini qoruyub saxlamışdır. Bununla da o, Azərbaycan ədəbi dilinin bədii zənginliyini daha da genişləndirmiş və bu prosesdə əsas istinad nöqtəsi Azərbaycan xalq dili olmuşdur. Məsələn:

Şöylə yanər cigərimdə, ey sənəm, eşqin odu, kim, yanadır. Söyləsindən həm quru, həm yaşlar (42, s.52); Sənsüz cəhanu can çün əşbah imiş məsəldə, Cansuz bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldür (6I, s.53); Söz ilə cahilin dili alim önündə lal ola, Mərifəti nə söyləyə, olmayan əhli-mərifət (42, s.20).

Bu kimi atalar sözü və məsəllərdə İ.Nəsiminin xəlqilik, millilik, müdriklik və s. kimi ideyaları öz ifadəsini tapmışdır. Aparılan müşahidələr nəticəsində məlum olur ki, Nəsimi dilində işlənmiş ifadələr, şairə qədər yazıb – yaratmış sənətkarlarımızın yaradıcılığında öz əksini tapa bilməmişdir. Nəsimi dilində işlənmiş frazeoloji vahidləri qrammatik baxımdan iki qrupa bölmək olar:

1. İsmi frazeoloji vahidlər;
2. Feli frazeoloji vahidlər.

Nəsimi dilində işlənmiş vahidlərin böyük bir qismini ismi frazeoloji vahidlər təşkil edir. Sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi sabit söz birləşmələrində də ikinci tərəf əsas komponent roluna malikdir. Lakin sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən sabit söz birləşmələrində ikinci komponentin əsas olması şərti xarakter daşıyır. Səbəbi isə, bu birləşmələrdə sözlərin bu və ya digər dərəcədə məcaziləşməsi və bu məcaziləşmə əsasında da komponentlərin birləşməsi özünü göstərir. Elə məhz buna görə də, frazeoloji birləşmələrin qrammatik təhlili onların müasir dildəki sintaktik formalarını və funksiyalarını deyil, onların etimoloji dərk olunmasını şərtləndirir. Tərəfləri adlardan ibarət olan frazeoloji vahidlər ismi frazeoloji birləşmələr adlanır. Onlara dilçilik ədəbiyyatında zaman-zaman “qeyri – feli frazeoloji birləşmələr”, “ismi frazeologizimlər”, “ismi idiomlar” və s. kimi terminlərlə adlandırmışlar. Bu tipli birləşmələr feili birləşmələrə nisbətən dildə çox azdır. İsmi frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti yanaşma əlaqəsi ilə düzəlir və birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşır. N.M.Şanski isə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tiplərindən danışsa da, əsas tərəfi adlarla ifadə olunan qrupları xüsusi olaraq adlandırmır, onların hamısından “frazeoloji tərkib” adı altında bəhs edir. Nəsimi dilində təyini birləşmələrin hər üç növü vardır və onlar sayca fars mənşəli izafətlərdən çoxluq təşkil edir. Hər üç növ təyini söz birləşməsinin tərəflərindən ya biri, ya da hər ikisi ümumxalq səciyyəli türk sözlərindən və ya artıq şairin dövründə azərbaycanlaşmış ərəb və fars sözlərindən ibarətdir. Nəsimi dilində işlənən frazeologizimlər əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki qrupa bölünür:

1. Əsas tərəfi adlardan ibarət olan frazeoloji ifadələr;
2. Əsas tərəfi feillərdən ibarət olan frazeoloji ifadələr.

Aydındır ki, ismi frazeoloji birləşmələr ibarələr şəklində ayrı-ayrı şair və yazıçıların fərdi sənətkarlıq istiqamətini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Yəni bu tip ibarələr ümumxalq dili faktoru olmayıb, müxtəlif şair və yazıçıların spesifik yaradıcılıq məhsulu kimi meydana çıxır. Hətta eyni bir şairin müxtəlif əsərlərində istifadə etdiyi ibarələr belə çox vaxt bir-birindən fərqlənir. Yazıçı

əsərlərində fikirlərini daha emosional-ekspressiv və bədii şəkildə çatdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu cəhətdən məcaz yaratma mühüm rola malikdir. Hər hansı yazıçının sənətkarlıq orijinallığını, gücünü müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazıçının fakta fərdi münasibəti və yaradıcılıq xüsusiyyətləri ibarələrdə daha çox özünü göstərir. Hətta belə demək olar ki, feli frazeologizmlər dil, ismi frazeologizmlər nitq faktı kimi meydana çıxır.

Nəsimi öz yaradıcılığında ismi frazeoloji vahidlərdən bədii təsvir lövhələri yaratmaq üçün istifadə edirdi; *dəli könül* (dəlicəsinə sevən aşiq); *oyunçu ruzigar* (tale, bəxt); *viran könül* (dağılmış, məhv olmuş); *eyü ad* (yaxşı insan); *açıq göz* (tez anlayan, duyumlu); *ari gövhər* (pak, təmiz); *can quşu* (ruh); *səltənətü-imarət* (axirət dünyası); *əcəl yeli* (ölüm); *can parəsi* (sevgili, gözəl) və s.

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalına, Bilməyirəm, könlümün fikri nədir, xəyali nə?; Bu səltənətü imarətə eşq ilə təkyələnmə kim, Eys gün imiş bu dünyənin səltənətü imarəti (42, s.142); *Qoy keç bu dünyənin varın, bu murdardan yunun arın, Nagah bir gün əcəl yeli urur ömrün qırağına* (6I, s.19).

Verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, şairin poetik dilinə işlənmiş frazeoloji vahidlər müxtəlif quruluşa malik olub rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Məcəziləşmiş I növ ismi birləşmə formasında olan ismi frazeoloji vahidlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ismi frazeoloji vahidlər Nəsimi dilinin böyük bir qismini təşkil edir. I növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi hər hansı sözlə, bir qayda olaraq, isimlə, ikinci tərəfi isə atributiv isimlə, sifətlə, sayla, əvəzlə, feli sifətlə ifadə olunur. Tərəflər bir-birilə yanaşma əlaqəsi ilə birləşir, semantik baxımdan məcazi mənə kəsb edir. Birinci tərəf ikinci tərəfin təyini funksiyasını yerinə yetirir, yəni qrammatik təyini olur. Məsələn: *nöqtə dəhan, gülgün yanaq, şəhla gözlər, iki aləm, yanmış can, acı qüssə* (kədər, qəm), *cavidan evi* (əbədiyyət), *kamil günəş* (sevgili dilbər), *yalançı dünya* (etibarsız həyat), *yavuz göz* (pis nəzər), *merac yüz, əgri dil* (yalançı), *naqis vücud* və s. Şairin poetik dilində işlənmiş bu frazeoloji vahidlər poetik məqsədin açılmasında mühüm rol oynayır.

Sadiq oldur könlünü dili ilə düz eyləyə, Əgri dildən nəsnə gəlməz, durmuşam inkarinə (II, s.138); *Naqis vücudə hər dəm nöqsan gəlir həmişə, cəhd eylə kamil ol*

kim, gəlməz kəmalə nöqsan (61, s.118); *Olubdur yeddi iqlim, yeddi əza, Könül təxti dəxidir eşqi-şanı* (42, s.637); *Kəmnəzərin yavuz gözi hüsni-camala düşməsin* (6I, s.74); *Çünki viran könlüm, ey can, məskən oldu eşqinə, İstəmən ayruq imarət könlümün viranəsi* (6I, s.267); *Ey sahibi taxt-tac, canla canına möhtac, Ey görküllü yüzün merac, didarınə möhtacam* (42, s.532).

Nəsiminin poetik dilində birinci növ frazeoloji birləşmələrin semantik mənə zənginliyinin də şahidi oluruq. Bu qrupa daxil olan leksik-semantik birləşmələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. Keyfiyyət mənəli ismi frazeoloji vahidlərin sinonimliyi isə daha çox nəzərə çarpır .

Belə ki, şair şeirlərində “pis nəzər”, “pis göz” mənəsini daha emosional ifadə etmək üçün həm *əgri göz*, həm də *yavuz göz* ismi frazeoloji vahidlərindən istifadə edir: *Qaf vəl Quran ol mahın üzü, Görməsin yavuz göz ol şahın üzü* (6I, s.303); *Həqə əgri baxan gözdən camalın yaşırın dilbər, Götürdü pərdə üzündən gəl, ey zahid, gətir iman* (6I, s.83); *Münkirin əgri gözləri yüzünə baxmasın anın, Kəmnəzərin yavuz gözü hüsni - cəmalə düşməsin* (6I, s.74).

Verilmiş nümunələrdə şair “əgri göz”, “yavuz göz” frazemini ilə insana pis nəzərlə baxan qeyri-səmimi imsanları nəzərdə tutur. Nümunələrdə işlədilmiş “kəmnəzər” sözü isə semantik cəhətdən həmin frazemlərə ekvivalentdir. Belə ki, kəmnəzər – “pis”, “yaman” mənəsində işlənir.

Həmçinin, müasir Azərbaycan dilində gündəlik danışmada istifadə etdiyimiz “naxələf”, “etibarsız” mənəsində işlədilən *dəgmə-düşər* (adam) ismi-frazeoloji vahidi Nəsiminin dilində “dəgmə” variantı şəklində müxtəlif adlarla komponent təşkil edərək qüsurlu, nöqsanlı, nadan mənəsini ifadə edir; *dəgmə heyvan* (nadan, qanmaz), *dəgmə xəsis* (gözəlliyi duyub, hiss etməyən). Bunlar ümumi vəziyyətdə sinonim mənələri ifadə edirlər.

Abi-heyvan qiymətin Xızra sorma, mana sor, Çünki idrak eylən hər dəgmə heyvan sizlərə (II, s.108); *Qiymətinin dodağının dəgmə xəsisə sorma kim, Mən bilirəm, nə cahilə susamışam züklalinə* (6I, s.138).

Nəsiminin dili təktərəfli birləşmələrin, ismi və feli birləşmələrin müxtəlif növləri ilə zəngin olsa da, bunlardan ən geniş yayılanı – birinci tərəfi III şəxsin

mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən, ikinci tərəfi isə sifətlərdən ibarət olan birləşmələrdən təşkil olunandır. Məsələn: *yanaqları gül, saçı qara, xəti rəna* və s. Bu birləşmələr Nəsiminin ictimai – fəlsəfi məzmunlu şeirlərində işlənən, çətin məzmunlu izafət birləşmələrindən daha rahat anlaşılın və işləkdir. Nəsimi müxtəlif növ şeirlərində, xüsusilə də qəzəllərində bu tipli birləşmələrdən sıxlıqla istifadə etmişdir. Söz əhatəsinə görə, şairin dilindəki izafətləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. İkisözlü izafətlər: tağ-mehrab, sehri-babil, neyayi-Əndəlib, vəsli-həbib, əhlikəlam və s. Bu birləşmələr Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşməsi kimi tərcümə olunur və şairin yaradıcılığında çox vaxt hər iki variantda işlənir: *gülü-xəndan* – xəndan gülü, açılmış gül, *kənzi-məxfi* – məxfi kənz, gizli xəzinə və s.

2. Üçsözlü izafətlər: məsti-sevdayi- moğolçin, möhnəti-cövri- rəqib və s.

3. Dörsözlü izafətlər: şiri-bişeyi-tövhid-i-saib-qüdrət, rumuzi-sirri-əsməi- xuda və s.

Məcəziləşmiş II növ ismi birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər. Bildiyimiz kimi, ikinci növ quruluşlu ismi frazeoloji vahidlərin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi olur. Belə ki, şəkilçisiz birinci tərəf yanaşma əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunan ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. Birinci növ ismi frazeoloji birləşmədə olduğu kimi, ikinci növ ismi quruluşlu birləşmə də məcazi mənə ifadə edir, müəyyən anlayışları ifadə edir. Nəsimi dilində işlənən ikinci növ ismi frazeoloji vahidlər əsasən bunlardır: *can gözü* (bəsirət gözü), *quş dili* (süleyman peyğəmbərin bildiyi dil), *can quşu* (ruh), *hava camı* (sevgi, məhəbbət eşq); *əcəl yeli* (son, ölüm), *vücuda evi* (daxili aləm), *Süleyman mülkü* (dünya, fani həyat), *könül şəhri* (qəlb), *qüdrət əli* və s.

Can gözilə baxdın isə kainatın eyninə, Andan özgə nəsnə varmu həsbətənilahi gör! (42, s.452); *Ey Nəsimi, həq Süleyman mülkünü verdi sana, Hər sözün min Asəfi-sahibvəzarətdir bu gün* (6I, s.178); *Can quşunu uçuranda buldu iman hər kim ol, Canü dildən ol pəriürüxsara döndərmiş üzü* (6I, s.180); *Qüdrət əli əgər üzün məqşini yazə günəşə, Ta əbəd ol kəmal ilə qalə, zəvalə düşməyə* (42, s.50); *Bu könül şəhrini çünki, hicr viran eylədi, Gəl ki, səndən özgə bir məmüri memar*

istəməz (42, s.64); *Ey Nəsimi çün Süleyman oldu quş dili bilən, Qafa varıb görmək istəsən bizim ənqamızı* (6I, s.34).

Nümunədə işlənmiş *can gözü* – “bəsirət gözü” mənasını verir. Şair burada bildirir ki, bəsirət gözü ilə dünyaya baxsan, bu dünya başdan başa Allahdan ibarətdir. Çünki Tanrı özünü canlı aləmdə, xüsusilə də yaradılışın ən ucası olan insanda bəyan etmişdir.

“Əcəl yeli” ifadəsi şairin xalq dilində tez-tez istifadə olunan əcəl zamanı, əcəl vaxtı ifadələrinin cüzi şəkildə dəyişiklik edilmiş formasıdır. Bu ifadə Nəsimi poeziyasında, daha obrazlı və poetik çalarla təmin olunmuşdur. *Əcəl yeli* - ölüm, son məzmununu ifadə edərək, şairin poeziya dili üçün səciyyəvi olan fəlsəfi ifadədir.

“Quş dili” fəlsəfi mənada “suli dünya” deməkdir. Yəni hər kəs bu dili anlaya bilməz. Bu dili anlamaq yalnız Süleyman peyğəmbərə nəsis olmuşdur. Əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbər bütün quşların dilin bilirmiş. Nəsimi də bu ifadəni öz şeirlərində işlətməklə çatdırmaq istəyirdi ki, onun fəlsəfəsi mahiyyət etibarilə dərin mənaya, hikmətə malikdir və cahil onun müdrikliyini anlaya bilməz. Bunun üçün Süleyman peyğəmbər olmaq lazımdır.

Heç kimsə Nəsimi dilini fəth edə bilməz ,

Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq! (6I, s.284)

“Qüdrət əli” qeyri-adi qüvvə, ilahi qüvvə mənasında: *Çün əzəldən qüdrət əli biqələt, Üzünə nəqş eylədi sivi du xətti* (61, s.590); *Qüdrət əli əgər yüzün nəqşini yaza günəşə, Ta əbəd ol kəmal qala, zəvala düşməyə* (42, s.50). Bu ifadə şairin poetik istedadı nəticəsində yaranmış, bədii vüsət yaratmaq məqsədilə yaradılmış ifadədir. Bundan əlavə *vəfa buyu* (semantik qarşılıqı sədaqət), *irəm gülzarı* (sevgilinin üzü), *qəmər dövrü* (cavanlıq, gənclik) kimi frazemləri bu sıraya əlavə etmək olar.

Məcəziləşmiş III növ birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər. Üçüncü növ ismi birləşmə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə də adi ismi birləşmələr kimi tərəflər arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi olur. Müəyyən yiyəlik hal şəkilçili birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. Bu qrupa daxil olan ismi frazeoloji vahidlər leksik-semantik

və fəlsəfi məna kəsb edərək frazemləşir, müəyyən bir anlayışın məna qarşılığı kimi çıxış edir: *eşqin odu, fələyin gərdişi, ömrün çırağı, könlümün viranəsi, axirətin sarayı, vəhdətin meydanı, məninin güzgüsü* və s. Frazemlərin ya hər iki tərəfi, ya da tərəflərindən biri öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq məcazi fəlsəfi frazeoloji məna ifadə edir. Məsələn:

Şöylə yanar cigərimdə, ey sənəm, eşqin odu, Kim, yanadur şöləsindən həm quru, həm yaşlar (42, s.52); *Ey Nəsimi, sən fələkin gərdişindən qəm yemə, Şahidliq əndüh ilən var, qızılgül xar ilən* (6I, s.123); *Rəvamı, könlümün şəhrində səndən, Fəraqü qüssə qəm tutdu bünyad* (42, s.32); *Ruhi-qüds oldu Nəsimi, cismimi tərhlədi, Gövhəri-fərd oldu düşdü vəhdətin dəryasına* (42, s.53); *Gözlərim nuri, canımı yandırdı şövqün, ey nigarım qandasən? Gözlərim nuri, İki aləmdə varım qandasən?* (III, s.36); *Əqlin gəmisin qərq edə gör eşq dənizinə, Kim bu dənizin bəhrini ümman bilir ancaq* (42, s.423).

Məcəziləşmiş III növ ismi birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi poetik dilində işlənmiş ismi frazeoloji birləşmələr arasında III növ ismi frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Tarixi baxımdan, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, bir birləşmə növünün müxtəlif variantları olmuşlar. II və III növ təyini söz birləşmələri fərqli qrammatik formaya malik olsalar da, onların yaranma tezliklərində fərqlər özünü göstərsə də, bu birləşmələrin formalaşma istiqaməti və yolu eyni olduğundan onlar bəzən eyni leksik tərkibdə çıxış edə bilirlər. Belə ki, bu variantlar zaman keçdikcə müstəqilləşmiş, müstəqil birləşmələrə çevrilmişdir. İndi onların hər birinin özünəməxsus xeyli qrammatik və semantik xüsusiyyətləri var. Bu ayrılma Nəsimi dilində də demək olar ki, müasir dildə olduğu kimidir və bu birləşmələr semantik müstəqilliyini tam şəkildə başa çatdırmamışdır. Onların bəzilərində qrammatik dinamiklik müşahidə olunsada, bir çox halda sitatik vəziyyət müşahidə olunur. Frazeoloji vahidlərdə bu hal daha açıq şəkildə özünü göstərir. Lakin tərəddüdlər tamamilə aradan çıxmamışdır. Müasir dildə III növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşması vacib olan və bu əsasda formalaşan birləşmələr əvəzinə, Nəsimi dilində birinci tərəfdə yiyəlik hal şəkilçisinin işlənməməsi nəticəsində II növ təyini söz birləşməsi işlənir.

Məlumdur ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə müəyyənlik qüvvətli olur və belə sözlər təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənəndə yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir və nəticədə III növ təyini söz birləşməsi yaranır. Bu hal Nəsimi dilində daha çox izafətləri azərbaycanlaşdırmaq prosesində özünü göstərir. Şeir dilinin izafətə keçmək tələbləri nə qədər ciddi olsa da, izafətləri eyni leksik tərkibdə azərbaycanlaşdırmaq meylinin qarşısını ala bilmir. Bu halda eyni məfhum iki halda – həm təyini söz birləşməsi, həm də izafət tərkibi formasında işlənir: *atəşi-eşq* – eşqin atəşi, *sürəti-həqq* – həqqin sürəti, *abi-Xızr* – Xızrın çeşməsi və s.

Maraqlıdır ki, Nəsimi bir sıra hallarda bunları eyni beytdə, eyni qəzəldə işlədir: *Çün Süleyman mülkünü qoyduvu getdi dünyadan, Qaldı andan sonra bu mülki- Süleyman sizlərə* (42, s.20); *Çün xubların əmri sənsən, Nəsimi, imdi Sənsən cahan içində bu gün əmiri-xüban* (6I, s.182); *Sözünün dadına şirin şəkər oldu təşnə, Ləblərin şərbətinə çeşmeyi-heyvan susadı* (42, s.34).

Verilmiş nümunələrdə birinci tərəfləri mənsubiyyət şəkilçili sözlər müasir dilimizə uyğun olaraq yiyəlik hal şəkilçisi də qəbul edərək III növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirmişdir.

İsmi birləşmələr müstəqil işlənib-ışlənməsinə görə bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, frazeologizimlər ayrıca bütöv bir vahid kimi təqdim edilir, hətta frazeologiyanın müstəqil dilçilik bölməsi kimi öyrənilməsi təsəvvürləri də özünü göstərir. Bu isə frazeoloji vahidlərin müstəqil bir vahid kimi çıxış etməsindən irəli gəlir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz və ifadələr bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə məcazi mənə kəsb edir. Əgər ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə əlaqədə məcazilik qazanırlarsa, birləşmənin bütövlükdə məcazilik qazanması yalnız birləşmədaxili əlaqədə deyil, həmçinin yaranmış digər sözlərlə əlaqədə meydana çıxıb bilər. Bu baxımdan ismi frazeoloji birləşmələr iki qrupa ayrılır:

1. Mövcud şəkildə mövcud olanlar;
2. Yalnız mətn daxilində mövcud olanlar.

Nəsimi dilində frazeologizimlərin böyük bir hissəsi müstəqil şəkildə işləliyə malik olanlardır. Bunlar daha çox təyini söz birləşmələri şəklində özünün

göstərir və mətndə həm nominativ, həm də qrammatik formada işlənir. Mövcud şəkildə olan frazeologizmlərdən çoxu II və III növ təyini söz birləşməsi formasına malikdir: *Qaşların yayı məni qurban edər, Sürətin nəqşi könül heyran edər* (6I, s.267); *Xəyalı dolaşalı zülfünün sevdasına, Həyatım qopdu şövqün ləşkəri vələdiyat* (42, s.224); *Aldi könlüm, qılmadı ol bivəfa bir gə vəfa, Yıxdı məmur şəhrini, gör necə viran eylədi* (6I, s.103); *Ləbin eşqində can vermək həmişə, Həyati-cavidan, billah, degilmi ?* (42, s.39).

Nəsimi dilində, göstəriləyi kimi, eyni beytdə, eyni qəzəldə belə keçidlərin üslubi tələblərdən irəli gəldiyini təkrardan qaçmaq xatirinə olduğunu inkar etmək olmaz. Nəhayət, onu da demək yerinə düşər ki, Nəsimi dilində işlənmiş ismi frazeoloji vahidlər sonrakı dövr klassiklərin dilində bədii obrazların inkişafında, istərsə də ədəbi dili bəzəyən bədii epitet, təyinlərin bütöv bir obraz kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Nəsimi dilində işlənmiş somatik frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri. Nəsiminin dilində frazeoloji birləşmələrə və onun nəzdində olan somatik frazeoloji birləşmələrə tez-tez rast gəlinir. Somatik frazeologizmlər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmələr yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələrdir. Bu sözün mənşəyi qədim yunanlara dayanır. Qədim yunanlar bədənin ölümə məhkum hissəsini “soma” adlandırır. Terminoloji mənası “bədənə aid olan” soma sözü buradan götürülmüşdür. Somatik frazeoloji vahidlər termini adı altında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan ifadələr başa düşülür. Həmin somatik vahidlər müasir dövrdə konkret mənasını itirərək məcazlaşmış və digər komponentlə birlikdə yeni mənanın yaranmasına xidmət edir. Bu frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlər bir-birilə əlaqəyə girmir və öz sabitliyinə rəğmən fasiləsiz olaraq dəyişir, inkişaf edir. Əsl somatik frazeoloji vahidlər milli səciyyə daşıyır və xalqın həyat, yaşayış tərzini, sənət-peşəsi, mifik rəvayətləri, dini və mövhimi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə bağlı olur. Bu birləşmələrin milli xüsusiyyətləri qabarıq olduğu üçün onların əksəriyyətini başqa dillərə olduğu kimi tərcümə etmək mümkün deyil. Bu zaman

ekvivalent tərcümədən, uyğun gələn frazeoloji vahidin tərcüməsindən, izahlı tərcümədən, ya da kalka üsulu ilə tərcümədən istifadə edilir.

Bəzən somatik birləşmələrdə komponentlər arasında tərkib hissəsi olmayan sözlər daxil olur. Həmin komponentlərlə semantik əlaqəyə girir və cümlə üzvü olur. Bu frazeologizmlərin məna strukturu üçün əsas şərt onların tərkib hissələrinin mənaları ayrı-ayrılıqda yox, bütövlükdə götürülməsi əsasdır. Ümumiyyətlə, somatik frazeoloji birləşmələri şərtləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

- somatik frazeologizmlər ümumi bir məna ifadə edir;
- tərəfləri məcazi mənada işlənir;
- obrazlı, emosional və ifadəlidir;
- dildə hazır şəkildə mövcuddur;
- milli səciyyəlidir.

Məna bütövlüyü, funksionallıq, semantik-leksik və sintaktik sabitlik somatik frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtidir. Somatik frazeologizmləri həm zahiri formasına, həm də daxili mənasına görə başqa frazeologizmlərdən fərqləndirən əsas cəhət onların semantik strukturudur. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində somatizmlərdən geniş istifadə olunması onların əsasən müxtəlif dillərin leksikasında ən qədim qatlardan biri olması və dilin əsas lüğət tərkibinə daxil olması ilə şərtlənir. Struktur sabitlik, somatik frazeologizmlərin tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır. Strukturun dəyişməsi başqa mənalarının yaranmasına gətirib çıxarda bilər.

Somatik frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Somatik frazeologizmlər dilin ifadəliliyində, ekpressivliyində xüsusi rol oynayır. Onlar anlayışları digər frazeoloji birləşmələrə nisbətən daha təsirli və obrazlı şəkildə əks etdirir.

Nəsiminin poetik söz xəzinəsində somatik frazeologizmlərə tez- tez rast gəlinir. Şairin dilində insanın bədən üzvlərinin adını bildirən həm türk mənşəli Azərbaycan dili sözləri, həm də ərəb, fars dillərində alınmış sözlər özünü göstərir: *saç, müjə, kipriq, diş, ayaq/əyağ, əl, üz(yüz), qaş, boyun, bədən, baş, barmaq, sinə, göks, ağız, qulaq, sifət, bağır, kəllə, göz, cigər, bel.*

Şairin əsərlərində ən çox işlənən somatik frazeoloji vahidlər bunlardır: *baş, göz, üz, saç, cigər*.

“Göz” somatizmi ilə bağlı nümunələr: *Münkirin əgri gözləri yüzünə baxmasın anın, Kəmnəzərin yavuz gözü hüsnü cəmalə düşməsin* (61, s.174); *Can gözilə baxdın isə kainatın eyninə, Andan özgə nəsnə varmı həsbətənilahı gör* (61, s.452); *Məndən iraq olduğun bağrımı qan eylədi, Oldu gözümdən rəvan xuni-cigər yanaram* (42, s.127); *Gözlərim yanır qəmindən, axıdar dürdanəyi, Qəmdə yanar daima, gör aşiqi pərvanəyi* (61, s.91); *Zari bimarəm əgər təşrif qılasan bir nəzər, Xaki-payın məqdəninə süzəyim gözdən gülab* (42, s.65); *Anların kim, həq təala gözüün açdı dünyada, Gözümdən gərçi pünhandır nigarın sürəti amma* (42, s.36).

“Üz” somatizmi ilə bağlı nümunələr: *Sürəti hüsnü cəmalı cümlə zibadı anın, Hüsnünə qurban olayım, bəlkə sər ta pasinə* (61, s.89); *Məhbub, qəmər yüzli, boyu sidrə ögüşdü, yanaqları gül, ləli şəkər-bar, Kimin var?* (42, s.336); *Götürdü pərdə üzündən gəl, ey zahid, gətir iman!* (61, s.83); *Üzünü niqab içindən yaşır, ey qəmər sürətli, ki, rüxün qiyamət eylər, bu axır zaman içində* (61, s.81); *Möhnətindən, ey pəri, haşa ki, mən üz döndərəm, Yanaram pərvanətək bər-nar səndən dönməzəm* (261, s.212); *Üzün vəs-şəmsü yasindir, müsənnə kirpigin taha, Tanıqdür əlləzi- əsra bu meracu bu əsraya* (42, s.146).

“Baş” somatizmi ilə bağlı nümunələr: *Ənbərin zülfü anın, kim ki, dolaşdı boynuna, Başı top olsun anın, gər özgə cövkan istəyə* (42, s.49); *Şol rəqibi görə idim çah içində bir kərə, Gilliyəydim başına şol səd həzəran daş yenə* (61, s.51); *Başıma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar, Kölgəsi düşdü mana sərvi-xüramanın yenə* (42, s.56); *Yoluna baş qoymuşam zarü nizamü xəstədil, Ey təbibim gəl ki, cismimdən cüda can oldu gəl* (42, s.118).

“Dodaq” somatizmi ilə bağlı nümunələr: *Gərçi ləbin can verir aşıqlərə İsa kimi, Gözlərin sevda meyindən əsrimişdi, qan edən* (61, s.285); *Ləblərin camu meyindən cümlə əşya ərsimiş, Təyyib, ey pakizə saqi, barəkallah, ey şərab!* (42, s.22); *Boyun tuba, ləbindir abi-kövsər, Yüzün tənə qılu şəmsü hilalə* (42, s.45); *Dodağın səlsəbilindən xəbərdar olmayan qafil, Anın mahiyyəti oddur, zülalın qədrini bilməz* (61, s.63).

Digər bədən üzvləri bağlı somatik frazeoloji birləşmələr: *Qaşların yayı məni qurban edər, Sürətin nəqşi könül heyran edər* (42, s.267); *Düşdü saçının zülmətinə könlüm, ilahi, Şol hali pərişanə bu şami səhər eylə* (61, s.42); *Şol şəkkər dildən rəvamıdır, şəha, Mən mühibbə sən acı söz söyləməz* (42, s.116); *Qüdrət əli əgər yüzün nəqşini yaza günəşə, Ta əbəd ol kamal qala, zəvala düşməyə* (1, s.50); *Əqlin gəmisin qər q edə gör eşq dənizinə, Kim bu dənizin bəhrini ümman bilir ancaq* (42, s.423); *Şol xədəngi-qəmzəmi kim, canıma urdu gözün, Qangedən yürəkdən, amma zəxmipeykan gizlidir* (42, s.281); *Bəlayi-nərgisi-məstin, cəvayi-tirkeşi-hicrin. Dəlildir bağrımı cana üzübdür şol kaman əbru* (42, s.295); *Ey gülər gülgün yanağın cənnətin xəndan gülü, Gəl ki, anın firqətindən bağrımı yandırdı xar* (42, s.191); *Dürdanə dişlərinin xəyalını görəndə mən, Dürmə sədəfdə nəzmü, nizam olmadan hənz* (42, s.71); *Könlüm, gözümün nuru, vücudumda həyatım, Hər dəm damarımda yeriyən qanım əfəndi* (42, s.86).

Yuxarıda deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, Nəsimi öz poeziyasında somatik frazeologizlərdən elə istifadə etmişdir ki, onların tərkibində söz ümumi mənaya qaynayıb qarışaraq öz vahidliyini itirir, lakin sintaktik əlaqə saxlayır. Çünki, onsuz istər sərbəst, istərsə də frazeoloji birləşməni təsəvvür etmək olmaz və somatizm leksik mənadan məhrum olur, başqa sözün köməyi olmadan mənə ifadə etmək qabiliyyətini itirir.

2.2. Nəsimi dilində feili frazeoloji vahidlər

Nəsimi dilində işlənən frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini feili frazeoloji vahidlər təşkil edir. Tərəflərinin ümumi leksik-semantik mənası hal-hərəkət, müəyyən proses bildirən sabit birləşmələr feili frazeoloji vahidlər adlanır. Nəsimi dilinin fəlsəfi mahiyyətinin açılmasında bu birləşmələr mühüm rol oynayır. Bu da onların tarixiliyinin və qədimliyinin sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, feili frazeoloji vahidlərdə söz sırası sabit deyildir. Belə ki, milli mənşəli sözlərdə sıralama sabit olduğu halda, ərəb-fars tərkibli birləşmələrdə onun yeri müxtəlifdir. Bunun əsas səbəbi ərəb-fars dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləridir.

Nəsimi dilində feli birləşmələr əksəriyyət təşkil edir. Bu birləşmələr quruluşlarına görə müxtəlifdir. Belə ki, komponentlərin təşkilində tək-tək sözlərdən, izafətlərdən, həmçinin müxtəlif tipli birləşmələrdən istifadə olunmuşdur.

Nəsimi dilində feli birləşmələrə ad + fel şəklində rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilində felin qeyri-predikativ formalarının qabağında zərf və feli bağlamaya tez-tez rast gəlinirsə və bunun nəticəsində fel + fel, zərf + fel formalı birləşmələr üstünlük təşkil edirsə, bu hal Nəsimi dilində demək olar ki, yox kimidir. Nəsimi dilində fel + fel forması cəmi iki yerdə işlənmişdir. Sırf zərf + fel formasına isə demək olar ki, rast gəlinmir (66, s.268).

Nəsimi dilində işlənmiş ad + fel formalı birləşmələrdə birinci tərəf ismin müxtəlif hal formalarında işləyə bilər. Bu birləşmələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar ;

- a) birinci tərəfi ismin adlıq halında olan feili frazeoloji birləşmələr
- b) birinci tərəfi ismin yiyəlik halında olan feili frazeoloji birləşmələr
- c) birinci tərəfi ismin yönlük halında olan feili frazeoloji birləşmələr
- ç) birinci tərəfi ismin təsirlik halında olan feili frazeoloji birləşmələr
- d) birinci tərəfi ismin yerlik halında olan feili frazeoloji birləşmələr
- e) birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan feili frazeoloji birləşmələr

Nəsimi dilində tez-tez rast gəlinən adlıq hallı feili frazeoloji birləşmələr bunlardır: *ad eyləmək (ad qazanmaq), könül almaq, can fəda qılmaq, qulaq urmaq, baş çıxarmaq, könül vermək, dal olmaq(əyilmək), qədəm basmaq, kərəm eyləmək , qədəm basmaq, lal olmaq, şükür etmək, mən eyləmək, həzra eyləmək, tuş olmaq, yaş sürmək, dəm vurmaq, bağırını qan eyləmək, cigər yanmaq* və s.

Aldı könlüm, qılmadı ol bivəfa bir gəz vəfa, Yıxdı məmur şəhrini, gör necə viran eylədi (61, s.103); *Can fəda qıldı Nəsimi əz dəmi Fəzli – ilah, Başını top eylədi, cövkanını aldı çapdı* (42, s.107); *Məndən iraq olduğun bağırını qan eylədi, Oldu gözümdən iraq rəvan xuni – cigər yanaram* (42, s.127).

Nümunələrdə verilmiş *könlünü almaq* – aşıq olmaq mənasında, *can fəda qılmaq* – canını onun yolunda qurban vermək mənasında və nəhayət, *bağırını qan*

eyləmək - zülm etmək mənasında işlədilən feili frazeoloji vahidlərin mənalari aydın başa düşülür.

Nəsimi dilində işlənən birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçili feili frazeoloji birləşmələr: *Canını tərək eylə kim, bu yolda canan bulasan, Kim ki, can verdi bu yolda, buldu ol cananəyi* (61, s.91); *Eşqində Nəsimi çü qılu canını qurban olayım, canım əfəndi* (42, s.86); *Yarə Nəsimi kimi canını qurban edən, Məhrəm olur ta əbəd məxzə-əsrarinə* (42, s.47);

Şairin şeirlərində işlənmiş feili frazeoloji vahidlər arasında demək olar ki, ən geniş yayılanı “canını qurban eyləmək” feili frazeoloji birləşməsidir. Əsasən məhəbbət məzmunlu qəzəllərdə Nəsimi öz yarına (Tanrıya) canını qurban verməyə hazır olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

Şairin poetikasında ən geniş yayılmış frazeoloji vahidlər birinci tərəfi ismin yönəlmiş halında işlənən feili frazeoloji birləşmələrdir:

Nəfsini bilən bil ki, həqqi bildi həqiqət, İnkərinə bel bağlama kim, qəvli Əlidir (42, s.213); *Zahida, inkəra düşmə, olalım iqrərinə eşq, Çün əzəzil münkir oldu, əgri yola sapdı* (42, s.107); *Can eşqə düşdü, ey könül, yarəb, nədir tədbirimiz? Can neyləsin, biçərə, çün həqdən budur tədbirimiz* (42, s.79); *Şol sunbülü-pürçin ilə sevdəyə düşdüm, nedəvüz, Tücrəriyiz hüsnün budur nisbatilə kəşmizimiz* (42, s.79); *Vüsəlin istəyən aşiq əcəb sevdəyə düşmüşdür, Cahənü canı tər eylər, düşər hər kim bu sevdəyə* (6I, s.42); *Zülfü kəməndindən könül qurtulmaz ayrıq söyləbil, Sevdəsinə bel bağlamış, həm göz qarətmiş bəndinə* (42, s.167); *Sürəti hüsnü cəmalı cümlə zibadə anın, Hüsnünə qurban olayım, bəlkə sər ta pasinə* (6I, s.87).

Birinci beytdə işlənən “bel bağlamaq” birləşməsi Nəsimi poetikasında tez – tez rast gəldiyimiz feili frazeoloji vahidlərdəndir. Beytdə Nəsimi bildirir ki, nəfsini bilən insan Allahı tanıyan insandır. Əgər insan nəfsinə qalib gəlsə, Allahı tapmış olar. İkinci beytdə Nəsimi zahidə (möminə) müraciət edərək, onu həqiqət yolundan azmamağa, şeytana uymamağa çağırır. Burada Nəsimi həqiqi eşq dedikdə fəlsəfi mənada *ilahi eşqi* nəzərdə tutur. Bir ilahi eşq yolçusu olaraq Nəsimi bildirir ki, əgər qəlbində eşqi inkar etmiş olsan, əyri yolu tapmış olarsan. Bununla yanaşı, Nəsimi dilində çoxluqla rast gəlinən feili frazeoloji birləşmələrə “eşqə düşmək”, “sevdəyə

düşmək” ifadələrini göstərmək olar. Bu ifadələr bir – biri ilə yaxınmənalı ifadələr olub sinonimlik təşkil edir.

Birinci tərəfi ismin təsirlik halında işlənən feili frazeoloji vahidlər: *Canını qurban edəndir yar üçün gərçək şəhid, Səd həzəran rəhmət olsun ol şəhidin canına* (42, s.109); *Firqətin dərdi, nigara, bağrımı qan eylədi, Ruzigar oldu müxalif, vəsli hicran eylədi* (42, s.98); *Gəlmişəm didarinə ta canımı qurban edən, Ey dodağı, canı şirin gör nə Fərhad olmuşam* (42, s.131); *Ey Nəsimi, canımı şol qaşə qurban eylədim, Gör nə gögçək şol hildi-yayər qurban bulmuşam* (42, s.146); *Dilbərin yolunda canı tərək edən, Can nədir, iki cahanı tərək edəm.* (6I, s.291); *Canı tərək eylədim, bezdim cahandan, Səni bildim ki, can ilə canansan* (6I, s.78); *Firqətin dərdi, nigara, bağrımı qan eylədi, Ruzigar oldu müxalif, vəsli hicran eylədi* (42, s.98); *Qətririnə bel bağladım canı verdim, başı qoydum, vermişəm iqrar bir* (6I, s.130); *Hər kim ki, camalın görsə, ey xosrovi-xüban, Qurban edə can* (6I, s.207).

Nəsimi dilində birinci tərəfi ismin yerlik halında olan feili frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür: *Ləbində can vermək həmişə, Həyati- cavidan, billah deyilmi?* (6I, s.39); *Kim ki, can tərək etmədi yolunda gərçək dilbərin, Gər ənalhəq söyləsə sən sorma kim Mənsurdur* (6I, s.154); *Dilbərin yolunda qurban ol, fəda qıl canını, Ey bu mənidən xəbərsiz, sürəti – rəhman budur* (II, s.159); *Adəmi bil, ondadır əsrarha, Can ilə başın yolunda qıl fəda* (6I, s.263).

Verilmiş nümunələrdə Nəsimi həqiqi eşq olan ilahi eşqi yüksək zirvəyə qaldıraraq qeyd edir ki, “Ləbin eşqinə, dilbərin yoluna can vermək, qurban olmaq “ həqiqi xoşbəxtlikdir. Nəsimi Tanrı yolunda can verməyi *həyati-cavidan, sürəti-rəhman* kimi qiymətləndirir.

Birinci tərəfi çıxışlıq halda işlənən feili frazeoloji birləşmələr: *Kim ki, Əyyubun bəlasın sevdiyindən çəkmədi, Qiyməti məhbub əlindən xəlvəti-əbdış- şəkür* (6I, s.195); *Qamudan keçmişəm lillahi-fillah, Məgər şol türreyi - ənbərfəşandan* (6I, s.73); *La yoxdur könüldə doğdu eşqindən əzəl, Müsəlsəl kirpiyindir oxları pərran olur* (6I, s.221); *Nəsimi canını eşqin yolunda eylədi qurban, Anın adın bu mənidən qan ilə yazaram sənsiz* (6I, s.67); *Gəl ey dilbər ki, qan oldu könül eşqin bəlasından, Kərəm qıl, vəsl ilə qurtar məni hicrin cəfasından* (42, s.159); *Həsərətindən qəm*

yerisərəm mən nola, Aşiqin daim işidir qəm yemək (6I, s.116); *Bir şaha qulluq eylə, söhbətindən can bitər, Bir sədəfdən çaşnı dadgil, dürr ilə mərcan bitər* (6I, s.23); *Şol xədəngi-qəmzəmi kim, canıma urdu gözün, Qangedən yürəkdən, amma zəxmipeykan gizlidir* (42, s.281).

Verilmiş nümunələrdə işlənmiş *qəm yemək* ifadəsi “dərd çəkmək”, ikincidə *can bitmək* ifadəsi “yetişmək”, “yaranmaq”, üçüncüdə *qan getmək* ifadəsi isə “ölmək” mənasında işlənən ekvivalent birləşmələrdir. Digər bir nümunədə işlənmiş *eşqin bəlasından qan olmaq* ifadəsini işlətməklə Nəsimi bildirir ki, könlü eşqin bəlasına uğramış və bu səbəbdən də ürəyi qan olmuşdur. Burada *qan oldu könül* ifadəsi məcazi mənada “parçalanmaq”, “həsrətdən yanmaq” mənasını ifadə edir.

Nəsimi dilində işlənən frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri bunlarla kifayətlənmir. Onlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə ki, şairin poetik xəzinəsindən seçdiyimiz nümunələri istər morfoloji, istərsə də sintaktik xüsusiyyətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Məsdər tərkiblərindən ibarət olan birləşmələr: *həsrətindən qəm yerisərəm mən nola, Aşiqin daim işidir qəm yemək* (6I, s.116); *Naz edərsə nazını çəkmək gərək, Can fəda qılmaq gərək, növrəstədir* (6I, s.272); *Dilbərin yolunda sən gər əhl olursan can fəda, Tərki-cahan etmək yolunda ömri-cavidandır* (42, s.260); *Ləbin eşqində can vermək həmişə, Həyati-cavidan, billah degilmi ?* (6I, s.39); *Kim ki istər dilbərin xəlvətinə yol bul, Can fəda qılmaq gərəkdir min kərə dər payı eşq* (42, s.31).

2. Feli sifət tərkiblərindən ibarət olan birləşmələr: *Firqətdən yanan könlümə vəsl irdi bədilxan, Əlmimətullilah* (6I, s.211); *Həqə əyri baxan gözdən camalın yaşırın dilbər, götürdü pərdə üzündən gəl, ey zahid, gətir ima!* (6I, s.83); *Neyləsin yarın cəfasın çəkməyən aşiq müdam, Çünki yer istər həmişə aşiqin azarını* (6I, s.102); *Vüçudum padişahisən, könül verdim, seni sevdim, Sənə könül verən aşiq qaçancan eyləyə təqsir?* (42, s.209); *Ümmara girən eşq ilə, dürdanəyə uğrar, Şükranə verən canını, cananəyə uğrar* (42, s.223); *Eşqində qurban olduğun istər Nəsimi, sor nədən, Şol məsidən kim dünyada hər şey kamalın arzular* (42, s.201).

Nəsimi dilində işlənmiş feili bağlama şkilçili frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

a) zaman anlayışı bildirənlər: -anda² feili bağlama şəkilçisi feil köklərinə artırılaraq zaman mənasında işlənir. -anda² feili bağlama şəkilçili frazeoloji vahidlər Nəsimi dilində geniş şəkildə işlənmişdir: *Halıma həmdəm olandan dünyada sevdai-eşq* (61, s.30); *Əmvaci xəyalına düşəndən, Sözüüm dürü xatirəm yəm oldu* (6I, s.333).

b) -ib⁴ feili bağlama şəkilçisinin bir növü və növlərinin sonuna gələrək zaman, tərz-i-hərəkət, hal-vəziyyət və səbəb mənalarında çıxış edir: *Misrə irişib Yusifi-Kənan olamazsan; Yəqub olub axıtmaz isən xuni cigərdən* (6I, s.81); *Küfri verüb, iman aldım mən müsəlman ölmənəm* (42, s.490).

c) Nəsimi dilində -cək feili bağlama şəkilçisinin “icək”, “icaq” fonetik variantlarına da rast gəlinir: *Yaram, deyici çox durur, amma bəhaqiqət, Firsət gəlicək, yari-vəfadar bulunmaz* (6I, s.17); *Həqqə könül iricək eşq ana nişan eylər* (42, s.154); Nəsimi dilində - icək əlamətinin – acaq variantı ilə də rastlaşdıq: *Dünya məhmildir, anın dövrü çərəs, Ucacaq can quşu, baş qalır qəfəs* (6I, s.276).

ç) -ınca⁴. Bu şəkilçilərlə əmələ gələn feili bağlamalar, əsasən zaman, qismən də qarşılaşdırma, müqayisə, tutuşdurma, səbəb, ölçü, dərəcə və s. mənə çalarlıqları əmələ gətirir: *Ləbin canından ol canım, Xızr tək irdi məqsud; Vəsl irişincə canumə hüznü-məlal içindəyəm* (42, s.502); *Ömr olunca səcdə qılsan mində bir olmaz qəbul, Anca mən dil xəstədən səhv ilə keçdi ruzigar* (6I, s.170) (zaman mənasında); *Dilbərin eşqində ey salik, ikilik pərdədir, Mənliligil rəf olməyincə aradən getməz hicab* (42, s.60) (səbəb mənasında).

d) -madan². İnkər bildirən – ma² və zaman anlayışı ifadə edən – dan² əlamətlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş bu şəkilçisi vasitəsilə əsasən zaman, qismən də hal-vəziyyət bildirən feili bağlamalar düzəlir. Başqa sözlə, bu şəkilçilinin hər iki forması qoşulduğu feillə birlikdə yerinə görə zaman, yerinə görə də hal-vəziyyət məzmunu bildirir. Nəsimi dilində -madan şəkilçisinin -madın formasında da işlənməsinin şahidi oluruq: *Düşdüm əzəldə zülfünə dam olmadan hənüz, İçdim ləbin şərabını cam olmadan hənüz* (61, s.11); *Löh qələm çalınmədin elmi – ləhəndə var dəqi, Elmini zahir etməgə zarilə bu zəbər nədir* (56, s.369).

e) -kən, -ikən feili bağlama şəkilçinin feillərlə işlənməsi: *Ol əzazil uçər ikən yeri gögi seyr edüb, Düşdi, sındı, küydi, getdi pərübalı görmüşəm* (42, s.499); *Eşqilə*

hərdəm Nəsimi seyr edərkən kuhi Qaf, Sinsin ey ali məqamda şahpəri ənqai-eşq (42, s.429); *Çün Xizr həyati - əbədi bulmağ umursan, Can təndə ikən çeşmeyi – heyvan tələb eylə* (6I,s.178).

Araşdırmadan məlum olur ki, Nəsimi dilində feili bağlama şəkilçilərinin əksəriyyəti “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarında, XIX əsrə qədərki yazılı abidələrin əksəriyyətində işlənmiş, bəzisi dildən tamamilə çıxmış, bir qismi isə öz izlərini dialekt və şivələrdə saxlamışdır.

Nəsiminin istər məhəbbət məzmunlu, istərsə də fəlsəfi məzmunlu şeirlərində işlənən frazeoloji birləşmələri feilin zamanlarına görə də təsnif etmək mümkündür. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Felin keçmiş zamanında işlənən frazeoloji vahidlər. Bu birləşmələr a) şühudi keçmiş zaman və b) nəqli keçmiş zamanda işlənən birləşmələr şəklində təsnif olunur.

Şühudi keçmiş zamanda işlənənlər: *Düşdü cana atəşi-hicrində tab, Şövqi-eşqin bağrımı qıldı kabab* (6I, s.264); *La-yoxdur könüldə doğdu eşqimdən əzəl, müsəlsəl kirpiyindən oxları pərran olur* (6I, s.221); *Vücuda şəhrinə, gir gör, könül Turunda can gəldi, Minacat etdi həqq ilə, təcəlli gördü çün Musa* (6I, s.172); *Nəsimi nara düşdü yar əlində . bu özgə hal imiş, qalanda neylər?* (42, s.242); *Ey gülər gülgün yanağın cənnətin xəndan gülü, Gəl ki, anın firqətindən bağrımı yandırdı xar* (42, s.191); *Nagəhan könlümə düşdü sürüşü-qavğayi-eşq, Aqili divanə qıldı aqibət sevdəyi-eşq* (42, s.96); *Yenə mey fəğanə gəldi, cigərim tutuşdu yandı. Nəyə uğradı, nəyi gördü bu tuhimyan içində?* (6I, s.31); *Camalın sürətin kim ki, olmadı qurban . İki cahan da nəsibi nədamət öldüvü ah* (42, s.302).

Nəqli keçmiş zamanda işlənənlər: *Gözlərini süzmüş, üzmüş canını aşıqlərin. Asılı zülfündə yüz min Sibliyü Mənsur idi* (6I, s.55); *Qulluğa bel bağladım, sultanı gözlər gözlərim. Dərdinə tuş olmuşam, dərmanı gözlər gözlərim* (6I, s.90); *Şahın quluyam, eyləmişəm yüz kərə iqrar, Bel bağlamışam bəndə bəfərnani – filani* (6I,94); *Gəl ey dilbər ki, hüsnün aya düşmüş, Üzün görmüş günəş sevdəyə düşmüş* (42, s.306); *Pərvanəyə sifət oldum rüxsarına qarşı, Bel bağlamışam xidmətində mən də*

çü üşşaq (42, s.56); Zülfü kəməndindən qurtulmaz ayırıq söylə bil, sevdasinə bel bağlamış, həm göz qaratmış bəndinə (42, s.201).

2. Felin indiki zamanında işlənən frazeoloji vahidlər: *Ol Müshəfi-ba bəsmələ insani kamildir kim ol. Hər yerdə bilgil kim, təqin ol əbbi-insu cangəlir* (6I, s.201); *Oxu kitabı-nəfsini, dilinlə eynin sağ ikən, Qoyma bu günü yarına, sonra sənə peşman gəlir* (6I, s.203); *Fəda qıl canını sən, ey Nəsimi ki, Canı yar üçün qurban oxurlar* (42, s.210); *Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar pünhan ayrılır, Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır* (42, s.247); *Gərçi ləbin can verir aşıqlərə İsa kimi, Gözlərin sevdə meyindən əsrimişdi, qan edən* (42, s.285); *Çərxə çıxardı ahımı, canımı yandırır qəmin, Gör necə kar imiş qəmin, kim, bu düxan içindədir* (42, s.74).

3. Felin gələcək zamanında işlənən frazeoloji vahidləri də öz aralarında *təstiqdə* işlənən və *inkarda* işlənən frazeoloji vahidlər şəklində təsnif etmək mümkündür. Təstiqdə formada olanlar bunlardır: *Düşərəm oda görəcək bu mələknicad huri, Əcaba bu Çin butinin uzi nəqşi-azərimi?* (42, s.81); *Bir şaha sən qulluq eylə, söhbətindən; Vüsalın istəyən aşiq əcəb sevdəyə düşmüşdür, Cahanı canı tərk eylər, düşər hər kim bu sevdəyə* (6I, s.91); *Doğru söz doğrar bağrını, həsudun şol mənidən. Münkir oldu Nəsiminin kəلامي zülfıqar* (42, s.192); *İnkər formada işlənənlər bunlardır; Gəda qatında vüsalın səadəti düşməz və gər düşərsə mənim, tək qəni gədayə düşər !* (42, s.74) ; *Heçə dəyməz şol kişi, heçə satan yarını* (6I, s.301); *Mişkin saçın hər tərəsin iki cahana verməzəm!* (42, s.555); *Yandırdı təkən bağrımı, gülzar ələ girməz* (I, s.384); *İstərəm aləmdə yarın sirrini faş eyləyim, Müddəinin canı yanar qəmdən, ağyar istəməz* (6I, s.65); *Ey sufi, təvaf etmə üzü həccinə yarın, Ol eydə Nəsimi kimi qurban olamazsan* (6I, s.81); *Bu tilsimi çünki, açdım zülümata nur saçdım. Neçə məkana keçdim ki, bu cismü cana gəldim* (42, s.335).

Frazeoloji vahidləri felin müxtəlif şəkillərinə görə də təsnif etmək mümkündür. Nəsimi poetikasında şəkillərinə görə ən çox rast gəlinən frazeoloji vahidlər felin əmr və şərt şəkli formasında olan frazeoloji vahidlərdir.

Feilin əmr şəklində işlənən frazeoloji vahidlərin təstiq və inkar formaları mövcuddur. Təstiqdə işlənənlər: *Aşıqlərin canənəsi həqdir, həqə ver canını, Neçin ki, cansız qalısər ol can ki, bicanə nədir?* (6I, s.156); *Dilbərin yolunda qurban ol,*

fəda qıl canını, Ey bu mənindən xəbərsiz, sürəti-rəhman budur (6I, s.159); *Çıxar pənbə quluğundan gözün aç, Ki, hərş olduvü çalındı bu gün sirr* (42, s.89); *Canı ver cananəyi bul, olma bicananə ki, Təndə canı yoxdur ol kim, bulmadı cananəyi* (6I, s.56); *Canını tərək eylə kim, bu yolda canan bulasa, Kim ki, can verdi bu yolda, buldu ol cananəyi* (6I, s.91); *Fəda qıl canını sən, ey Nəsim, Ki, canı yar üçün qurban oxular* (42, 210); *İnkarda işlənənlər: Dünyanın sevgisi ağır yük imiş, məndən eşit. Nəfsini yük etmə ana, ey səbukbar, istəmə!* (6I, s.59); *Şərbətü-maü təhuru istər isən, qəm yemə, Dövr əlində zəhr nuş et, Çün Həsən zülqi-rza* (6I, s.179); *Həq bilir işini, səbr e, fariğ ol, qüssə yemə, vəqti yetsin bu cahanın, qoy və qatlan karına* (6I, s.60); *Düşmən üçün Nəsimiya, olma məlu, qəm yemə. Oldu əzəl günündən çün Fəzli-əbəd vücudumuz* (6I, s.80).

Feilin şərt şəklində işlənən frazeoloji vahidlər: *Qeyrətə gəlsə adəmi , elmini hasil eyləsə cəhli mürəkkəb olmasa, bilsə bu dəm hünər nədir?* (6I, s.147); *Firqətindən kanda gövhər cigəri qan olmasa, Qanda qiymət tapar idi ləlü- yaqutu göhər?* (6I, s.169); *Möhnətü-eşqi yar ilə gərçi çəkişsə can bu gün. Günü budur, keçməhil sən dünü günü pürbəla* (6I, s.44); *Yeri eylə tənriüm yemədən səni bu yer, Kim əcəl cənginə düşsə, sənəma, sanma çıxar* (6I, s.220).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Nəsimi dilində feili frazeoloji vahidlər zamana, şəklə görə dəyişməklə təstiqdə və inkarda işlənmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin başlanğıc dövrlərində öz dərin fəlsəfi görüşlərini ifadə etmək üçün, ilk növbədə, Azərbaycan xalq dilinin dərinliklərindən gələn fəlsəfi mənalı söz və ifadələrdən – xalqın əsrlərlə yaratdığı frazeoloji vahidlərdən, onların fəlsəfi-poetik mənalarından məharətlə istifadə etmiş və dilimizi yeni məna çalarları ilə zənginləşdirmişdir.

2.3. Nəsimi dilində frazeoloji variantlar

Muasir Azərbaycan dilində bəzi frazeoloji birləşmələr vardır ki, onların tərkib və komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə dəyişilməzdir. Məhz buna görə də bu birləşmələrin hamsı formaca eynidir. Lakin bir sıra frazeoloji vahidlər də vardır

ki, onların ifadə etdiyi məna eynilə qalır, amma leksik tərkibi, komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə və bəzi başqa əlamətləri isə bir-birindən bu və ya digər şəkildə fərqlənən iki, üç, hətta daha çox formada mövcuddur. Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına – frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir. Məs; ağına batmaq – beyninə batmaq və s. Göründüyü kimi hər iki birləşmənin ikinci tərəfi “batmaq” sözündən ibarətdir.

Frazeoloji variasiyaların böyük bir qismi frazeoloji sinonimlərə bənzəsələr də, əslində onlardan fərqlənirlər. Onlar arasında fərq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Obrazlı frazeoloji variantlarda obrazlılıq eyni olduğu halda, frazeoloji sinonimlərdə bu, məcburi deyildir;
2. Əgər frazeoloji variantları bir-birilə əvəz etmək mümkündürsə, bu hal frazeoloji sinonimlər üçün vacib deyildir;
3. Frazeoloji sinonimlər quruluş etibarilə bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir, lakin frazeoloji variantlarda bu, çox nadir hallarda mümkündür və s.

Nəsiminin poetik dilində də frazeoloji variantlara tez-tez rast gəlinir. Belə ki, Nəsimi öz əsərlərinin dilində təkrardan qaçmaq və yeksənəkliyi aradan qaldırmaq üçün frazeoloji sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji variantlardan da istifadə etmişdir.

Nəsiminin dilində müşahidə olunan frazeoloji variantları iki qrupda qruplaşdırmaq olar:

1. İsmi frazeoloji vahidlərin variantlılığı
2. Feli frazeoloji vahidlərin variantlılığı

İsmi frazeoloji vahidlərin variantlılığı özü iki yerə ayrılır: 1. Baş sözlərə görə ismi vahidlərin variantlılığı: *Acı fəraq, acı hicran – Gəl, ey dilbər, məni gör kim, necə xaş yanaram sənsiz, Odundan acı hicranın su olub axarını sənsiz* (42, s.387); *Bağrıma qan eylədi acı fəraqın, gəl iriş! Ey ləbi vüsət şərabi xoş güzvarım, qandasın!* (6I, s.39). Nümunədə verilmiş *acı fəraq* və *acı hicran* birləşmələri ayrılıq məzmunu ifadə edən ismi frazeoloji variantlardır.

“Vəhdətin dəryası”, “vəhdətin meydanı”. *Başını top eyləgil gir vəhdətin dəryasına, Ey könül, müştəq isən gər zülfünün cövkanına* (42, s.27); *Ruhi- qüds oldu Nəsimi, cimini tərək eylədi, Gövhəri-fərd oldu düşdü, vəhdətin dəryasına* (42, s.43)

“Hicran oxu”, “hicrin tikəni”. *Dəldi hicranın oxu eşqindən yanan bağrımı, Sürəti mənidə, ey çapüksüvarım, qandasın* (42, s.149); *Ey qönçə ağzlı, məni yandırdı hicrin tikəni, Gəlgil ki, sənsiz qönçələr doldu içim qan, qandasın?* (42, s.151). Nümunələrdə verilmiş *hicran oxu* və *hicrin tikəni* birləşmələri sevgilisindən ayrı düşmüş aşiqin hisslərini ifadə edir.

2. Baş olmayan sözlərə görə ismi vahidlərin variantlılığı: Nəsiminin dilində bu tipli nümunələrə daha çox rast gəlmək olar: *Tozlu cahan, fani cahan (qiymətsiz dünya) – Şərbəti ağuludur, fani cahanın, sən snin şərbətindən nuşudaru amma, zinhar istəm!* (6I, 59); *Tozlu cahana silkin ələk kim, nəiminə, Hər bihəsər kim, oldu müqəyyəd əsirdir* (6I, 30). Nümunələrdə verilmiş “tozlu cahan”, “fani cahan” ismi frazeoloji variantlarda təbii olaraq etinasız, müvəqqəti dünya bütün natəmizliyi ilə insana bəyan olur. Burada şair oxucusuna çatdırmaq istəyir ki, tozlu (fani) dünyaya bel bağlama, ondan uzaqlaş.

“Əgri göz”, “yavuz göz” ismi frazeoloji variantları: *Qaf vəl Quran olur ol mahın üzü, Görməsin yavuz göz ol şahın üzü* (6I, s.203); *Həqə baxan əgri gözdən camalın yaşırın dilbər, Götürdü pərdə üzündən gəl ey zahid, gətir iman!* (6I, s.83); Beytdə işlənmiş “yavuz” sözü vaxtilə türk dillərində “pis”, “qeyri-səmimi” mənasında işlənmiş, bu gün də bəzi Azərbaycan dialekt və şivələrində “pis” mənasında işlənəkdədir. Nəsimi *əgri göz, yavuz göz* deməklə qeyri-səmimi, pis nəzərli insanları nəzərdə tutur.

“Eşqin yolunda”, “dilbərin yolunda”: *Nəsimi canını eşqin yolunda eylədi qurban, Anın adın bu mənidən qan ilə yazaram sənsiz* (42, s.67); *Dilbərin yolunda sən gər əhl olursan can fəda, Tərki-can etmək yolunda ömri-cavidandır* (42, s.260). Verilmiş nümunələrdə Nəsimi həqiqi eşq olan ilahi eşqi yüksək mərtəbəyə qaldıraraq, qeyd edir ki, dilbərin yolunda, eşqin yolunda can vermək həqiqi xoşbəxtlikdir və bunu *sürəti-rəhman* kimi qiymətləndirir.

“Can gözü”, “könül gözü”. *Can gözü ilə baxdın isə kainatın eyninə, Andan özgə nəsnə varmı həsbən itənilahı gör!* (42, s.452); *Aç könül gözüvü güzgüyə bax, Ki yəqin, bigüman otuz ikidi.* (6I, s.125). Nümunələrdə işlənmiş *can gözü, könül gözü* - dedikdə, bəsirət gözünü nəzərdə tutur. Şair bildirir ki, *bəsirət gözü* ilə dünyaya baxsan, bu dünyanın başdan-başa Allahdan ibarət olduğunu görərsən. Çünki, Tanrı özünün canlı aləmdə, xüsusilə də, yaradılışın ən ucası olan insanda bəyan etmişdir.

Nəsiminin dilində işlənən feili frazeoloji vahidlərin bir qismini də frazeoloji variantlar təşkil edir. Bildiyimiz kimi, frazeoloji variantlarda komponentlər arasında eyniyyət olması mühüm şərt hesab edilir. Buna görə də Azərbaycan dilində feili frazeoloji variantların iki növü vardır:

1. Ad hissəsi eyni olan feili frazeoloji variantlar;
2. Feil hissəsi eyni olan frazeoloji variantlar.

1. Ad hissəsi eyni olan feili frazeoloji variantlar: “Bağrı qan olma”, “bağrı kabab qılmaq” – *Zərraq zahidin içəlim qanını səbuh, Məhrum sufinin qılalım bağrını kabab* (6I, s.178); *Zavalın olmasın, canım fəda olsun sana, Səadət görsə der mən bağrımı uş büryan olur* (6I, s.89). Nümunələrdə müəllif Tanrıya olan sevgisini göstərmək üçün *bağrı qan olmaq* və ya *bağrı kabab qılmaq* kimi obrazlı, poetik cəhətdən daha qüvvətli feili frazeoloji variantlardan istifadə etmişdir.

“Dad vermək”, “dada gətirmək” (sözün mahiyyətini artırmaq) mənasında: Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi vəli, Dada gətirdi anı-şəkər barımız!; *Can tərək etmək, can quşunu uçurmaq, can vermək (ölmək, dünyasını dəyişmək)* – *Canını tərək eylə kim, bu yolda canan bulasan, Kim ki, can verdi bu yolda, buldu ol cananəyi* (42, s. 91); *Can quşun uçuranda buldu iman hər kim ol, Canu dildən ol pərirüxsara döndərmiş üz* (42, s.180); *Mərifət satmaq, mərifət kəsb etmək (özünü mərifətli göstərmək)* – *Mərifət satır gəlir hər mərifətsiz canavar, Mərifət eylə ləbi-lövhə məşğul ol!* (42, s.163). Verilən nümunələrdə eyni mənanı bildirən feili frazeoloji variantların birinci komponenti, yəni *baş, can, dad mərifət, bağır* sözləri eyni fikrin variantlar vasitəsilə ifadə edilməsini təmin edir.

2. Feil hissəsi eyni olan frazeoloji variantlar. Bu vahidlər feil hissəsi eyni olub, yaxın mənalı bildirən feili frazeoloji variantlardır. Bu tipli frazeoloji variantlar ad

hissəsi eyni olan feili frazeoloji variantlara nisbətən çoxluq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi feilin zəngin məna çalarlarına malik olmasıdır.

Bu tipli birləşmələrdə iki tərəf əsasən “olmaq”, “qılmaq”, “düşmək”, “etmək”, “gəlmək” feili ilə ifadə edilir: *Eşqə düşmək, sevdəyə düşmək – Can eşqə düşdü, ey könül, yarəb, nədir tədbirimiz* (42, s.79); *Şol sünbül-pürçin ilə sevdəyə düşdüm nedəvüz, Tüccariyiz hüsnün, budur kisbatilə kəşmirimiz* (42, s.79); *Qədəm basmaq, ayaq basmaq (gəlmək, daxil olmaq) – Başıma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar, Kölgəsi düşdü mana sərvə- xüraman yenə!* (6I, s.76); *Bas qədəm meydani – eşqə görəsən məvayi-eşq!* (42, s.52); *Qan eyləmək, qiyamət eyləmək – Firqətindən dərdi, nigara, bağrımı qan eylədi, Ruzigar oldu müxalif, vəsli hicran eylədi* (42, s.98); *Rüxün niqab içində yaşır, ey qəmə r sürətli! Ki rüxün qiyamət eylər* (6I, s.15); *Heyran olmaq, müştəq olmaq (vurulmaq) – Dəmadəm hüsnünə heyran olur can, Məgər kim, sən həyatı-cavidansan!* (6I, s.76); *Gəl ki, müştəq olmuşam şirin dodağın qəndinə!* (42, s.87).

“Bəyan olmaq”, “faş olmaq” (üzə çıxmaq, bilinmək) mənasında: *Çün bəyan oldu zumuzi-əlləm-əasma bizə, Rövsən oldu nukteyi- siruşəb-əsra bizə* (6I, s.168); *Küntə-kənzin pərdə sindən qafirüz-zənb oldu faş, Zahid istiğfara gəldi, həm dəm aydır. Ya qəfur!* (6I, s.195); *Fitnəyə düşmək, bəlayə düşmək – Kimsə əgərçi istəmər düşməyi fitnəyə vəli, Şükr edərsən ki, düşmüşəm alə gözünün alinə!* (42, s.47); *Əgərçi zülfünə dami-bəla demiş aqıl, Bu damə kim ki, gəlib düşmədi, bəlayə düşər* (6I, s.93); *Karə düşmək, qeylü- qalə düşmək – Eşin qədimi zülfü rüxün daimüləbat, Yarəb, nə incə işu, uzun karə düşmüşəm; Zülfü uzun qəsidədir, Kim sə irişməz ucunə, Fikri xəta, dili qısa qeylilə qalə düşməsin?* (42, s.69).

Beytdə işlənmiş *karə düşmək* birləşməsi fars dilində işə düşmək birləşməsi ilə eyni ekvivalenti verir. Bu mənada, Nəsimi dilində bu iki varianta rast gəlinir. Beytdə işlənmiş *qeylü- qalə düşmək* feili frazemi də məzmun etibarilə *karə düşmək* birləşməsi ilə variant təşkil edir (59, s.509).

“Diri tutmaq”, “bülənd tutmaq” (hörmətin saxlamaq) mənasında: *Yaman yaxşı ilə müdara eyləsə yaxşı, Kişi yetməz müdara bülənd tutmaz şaümmətin. Səni diri tutanı sən bilürsən, Əlbət əziz, Ki hər nəfəsdə bulasan eyüca qədrü bərat!* Kərəm

eyləmək, lütf eyləmək – *Gəl kərəm eylə, zahir et dildəki bu xəbər nədir? Allah ilə ol imdi, niyaz eylə Nəsimi! Başəd ki, suçundan keçə, lütf eyliyə rəzzaq!* (61, s.238); Fəğanə gəlmək, cuşa gəlmək (həvəslənmək) mənasında: *Gəldi fəğanə can yenə ney kimi, sözü dərd ilə, Kim nə bilir bu xəstənin dərdi nədir, dəvası nə?; Qaynadı çün tənurum eşq ilə cuşa gəldi, Gör bu tufan içində Nuhamu həm nicatam* (42, s.66).

Nəhayət, belə ümumiləşdirmək olar ki, Nəsimi poetik dilində təkrarlardan qaçmaq, dilini ağırlaşdırmamaq üçün bu tipli frazeoloji variantlardan yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Bu frazeoloji variantlar həmçinin şairin dilinin daha emosional və obrazlı olmasında mühüm rol oynamışdır.

2.4. Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərdə sinonimlik və antonimlik

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələr ədəbi-bədii dildə sinonimlər kimi təkrardan qaçmaq, yeknəsəkliyi aradan qaldırmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən, bu iki bölmə semantik baxımdan yaxın olsa da, tərkib hissəsindəki söz müxtəlifliyi etibarilə bir-birindən fərqlənir. Nitqdə əvəzlənməsi mümkün olan müxtəlif mənalı leksik vahidlərə sinonimlər, sinonimlik təşkil edən leksik vahidlər sırasına isə sinonimik cərgə deyilir. Başqa sözlə, bir ümumi məna ilə əlaqədar olub bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlara görə eyniləşən, mənacə yaxın sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlər gerçəkliyin eyni əşya, hadisə əlamət və hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkibinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir. Məna ümumiliyi və üslub çalarlığı sinonimlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlər istər leksikada, istərsə də frazeologiyada hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginliyini sübut edən amildir. Frazeologiyada struktur sinonimlərdən söhbət gedir. Struktur sinonim dildəki frazeoloji vahidin qrammatik strukturunu saxlaması, komponentlərdən birinin eyni nitq hissəsinə aid başqa bir komponentlə əvəz olunması ilə bağlıdır. Bu proses isə dildə üslubi rəngarəngliyin yaranmasına səbəb olur. Sənətkarların yaradıcılığlarında

sinonimlərdən geniş şəkildə istifadə olunma səbəbi oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratması və onu təəccübləndirməsidir (58, s.66). Nəsimi dilində də sinonimlərdən kifayət qədər istifadə edilmişdir. Çünki sinonimlərin yaranmasında istifadə olunan məcazlaşma, çoxmənalılıq, evfemizm və s. Nəsimi dilində geniş istifadə olunmuşdur.

Frazeoloji sinonimlər həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə formasında olur. “ Frazeoloji sinonimlər dedikdə mənaca eyni və yaxın mənalı frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur” (19, s.130). Frazeoloji vahidlər həm başqa frazeoloji vahidlə, həm də sözlə sinonimlik təşkil edir. Frazeoloji sinonimlər dedikdə isə mənaca eyni və ya həddindən artıq yaxın mənalı frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur (19, s.131). Ancaq nə qədər yaxın olsalar da, onlar bir-birindən həm mənə çalarlıqlarına, həm də üslubi rəngarəngliyinə görə fərqlənirlər .

Nəsimi dilində həm ismi frazeoloji vahidlərin, həm də feili frazeoloji vahidlərin sinonimliyinin şahidi oluruq. Şair ismi frazeoloji vahidlərin yaranmasında həm milli Azərbaycan dili sözlərindən, həm də ərəb-fars mənşəli alınma sözlərdən istifadə etmişdir. Şairin dilində işlənmiş sinonim ismi frazeoloji birləşmələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: Can parəsi, cənnət gülü, könül yapıcı (sevgili dilbər) mənasında: *Sürətin müşəfdir, ey can parəsi, Cəna kar etdi fəraqın yarəsi* (6I, s.300); *Ey gülər gülgün yanağın cənnətin xəndan gülü, Gəl ki, anın firqətindən bağrımı yandırdı xar* (42, s.191); *Xəstə olalı könül, ey can parəsi! İçəram qəm mətbəxindən dürlü-dürlü aşlar!* (42, s.342). Şair *canparəsi* və *cənnət gülü* ifadələrini “gül qoxulu sevgili” mənasında işlətməmişdir. *Xəlqin əməli azdı, könül yıxıcı öğüş, Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz* (6I, s.17). Beytdə işlənmiş *könül yapıcı* sözü “memar” sözü ilə həmcins mənada işlənməmişdir, çünki memar *tikən, quran* deməkdir.

Bədii ədəbiyyatda işlənən sinonimlərin bir qismi bir-birindən uzaq mənalı, sinonim olmayan, lakin mətn daxilində eyni mənə ətrafında birləşərək ümumi mənanı müxtəlif şəkildə izah edən sinonimlərdir (19, s.167). Nəsimi dilində işlənmiş sinonimlərin bir qismi də məhz şairin fərdi üslubunda işlənmiş, mənə baxımında bir-birindən fərqli olan, lakin mətn daxilində yaxın mənalı ifadə edən sinonimlərdir. Elmi ədəbiyyatda bu tipli sinonimlərə mətni-üslubi sinonimlər deyilir. Məsələn:

“camalın vəsli”, “gül üzlü”, “qəmər yüzlü” ismi frazemləri gözəlin hərtərəfli təsvirini verdiyi üçün mətni – üslubi ismi frazemlərdir: *Camalın vəslinə canım susadı, yürəgin yandı, Könül hicrindən usandı, məni hicrindən usandı* (42, s.257); *Qamətindən sərvü ənvər münfəil, Gül üzündən vərdi-Əhmər münfəil* (6I, s.287); *Məhbub, qəmər yüzlü, boyu sidrə ögüşdür, yanaqları gül, ləli şəkərbar kimin var?! (42, s.336); Dünyavü üqba camalın vəslinə oldu tüfeyl, Vəslini çün buldum anın, itlisali məndədir* (6I, s.161); *Gül üzünə aşiq olub qanda bir üşşaq var, Xoş nəvayinaz edər daim nəfayi əndəlib* (42, s.328); Həmçinin, şair “yömür şəhri” ismi frazemi ilə “könül sarayı” frazemini sinonim götürməklə dili fəlsəfi mənalı obrazlı ifadələrlə zənginləşdirmişdir. *Aldı könlüm, qılmadı ol bivəfa bir gər vəfa, Yıxdı yömür şəhrimi gör necə viran eylədi* (6I, s.338); *Könül sarayına mehri buraxdı ta tabi, Gözündən oğru xəyalım oğurladı xabi* (42, s.103).

Birinci beytdə şair yarına müraciət edir və onu vəfasızlıqla günahlandırır. Şikayətlənərək onu “yömür şəhri”ni viran etməklə günahlandırır. Şairin dilində “bəsirət gözü” mənasını ifadə etmək *könül gözü, can gözü* frazemləri işlənmişdir: *Aç könlü gözünü güzgüyə bax, Ki yəqin bigüman otuz ikidir* (42, s.436); *Düşdü Nəsiminin başı zülfü kimi ayağına, Düşəli can gözü anın bədri-müəmməm alına* (42, s.15); *Can gözülə baxdın isə kainatın eyninə, Andan özgə nəsnə varmı həsbətinnalı gör!* (6I, s.140); *Dost gözündə görüb sürməyi könlü gözü, Eşq ilə ondan dönüb tələti sultana bax* (6I, s.192); Həmçinin bu birləşmələrə *həqq gözü* kimi frazeoloji birləşməni də sinonim göstərmək olar; *Əyan eynəl-yəqin oldu liqayi – hüsni – dust, hər kimin həqq gözü açdı gördü didari-xuda* (6I, s.216).

Nəsimi şerlərində “əğyar” ifadəsini daha da canlı və poetik ifadə etmək üçün “dəgmə xəsis”, “uyğulu qafil” kimi frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir: *Ey nəqdimi tərrarə verən uyğulu qafil, Şol yüzi qəmər türreyi-tərrarimə buldum!* (42, s.505), *Qiyətinin dodağının dəgmə xəsisə sorma kim, Mən bilirəm nə cahilə, susamışam zülalinə!* (6I, s.138). Bununla yanaşı, “dəgmə xəsis” (zahid, nadan) semantik mənasında “könül yaxıcı” frazeoloji vahidi ilə də sinonimlik təşkil edir: *Xəlqin əməli azdı, könlü yaxıcı ögüş. Bir xəstə könlü yapıcı memar bulunmaz!* (42, s.375); Şair “eşq”, “məhəbbət”, “sevgi” mənasını ifadə etmək üçün “*ağulu şərab*”,

“şərbəti qatil” kimi frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir: *Hava camından əsrüksən, həvəs ardına düşmüşsən. Bu ağulu şərabı qo kim oldur şərbəti-qatil* (42, s.464).

Nümunədə işlənmiş “ağulu şərab” və “şərbəti qatil” birləşmələri mənə cəhətdən bir-birilərinin qarşılığıdır. Müəllif beytdə onları işlətməklə məhəbbətin iki üzünü də göstərmişdir. Belə ki, məhəbbət insanı ən yüksəklərə ucalda bildiyi kimi, həm də çıxılmaz vəziyyətə də gətirib çıxarda bilər. Məhz bu mənada bu iki ifadənin işlənməsi həqiqətən də qaçınılmazdır. Müəllifin fikrincə məhəbbət ağulu, yəni zəhər, acı şərabdır və çox vaxt insanı məhv edir.

“Eşqin yolunda”, “dilbərin yolunda” sinonim ismi frazemləri: *Nəsimi canını eşqin yolunda eylədi qurban. Anın adın bu mənədən qan ilə yazaram sənsiz* (42, s.67); *Dilbərin yolunda sən gər əhl olursan can fəda, Tərki can etmək yolunda ömri-cavidandır* (42, s.260); *Cənnət gülü, can parəsi, kamil günəş (sevgili, dilbər) – Xavər günəşisən, ey pərirüx kamil günəşə zəval olurmu?* (42, s.229); *Darəs- səlamı – hüsnünə, ey cənnətin gülü! Vardım əzəldə gör ki, nə gülzarə düşmüşəm* (42, s.492), *Xəstə olalı ey can parəsi! İçərəm dürlü-dürlü aşılar!* (42, s.342).

Nəsimi dilində sinonim ismi frazeoloji vahidlərlə yanaşı, geniş mənə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən sinonim feili frazeoloji vahidlər də işlənmişdir. M.Mirzəliyeva qeyd edir ki, dildə frazeoloji sinonimlik iki xətt üzrə inkişaf edir:

1. Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi
2. Frazeoloji vahidlə sözün, feilinin sinonimliyi (55, s.146).

Bildiyimiz kimi, sinonimlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Şairin dilində mövcud olan feili frazeoloji sinonimlər həm poetik ifadə qüvvəsini artırmağa, həm də ifadələrin daha obrazlı və bədii şəkildə zənginliyinə xidmət edir.

Şair əsərlərində Tanrıya olan sevgisini, onun yolunda canından keçməyini göstərmək üçün poetik cəhətdən daha qüvvətli sinonim feili frazemlərdən istifadə edir. Məsələn: *Canını fəda qılmaq, tərki- can etmək, canını vermək, qurban olmaq* və s. - *Canını verdi Nəsimi çün saçın zəncirinə, Neçin anın məskənin zəncirini zindan eylədi* (42, s.98); *Can fəqa qıl Nəsimi əz dəmi Fəzli-ilah. Başını top eylədi, cövkanın aldı çapdı* (42, s.107); *Dilbərin yolunda sən gər əhl olursan can fəda. Tərki-can*

etmək yolunda ömri-cavidanidir (42, s.260); *Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban. Qurbanına qurban olayım canım əfəndi* (6I, s.86).

Nümunələrdə işlənmiş bu dörd feili frazemli birləşdirən ümumi cəhət Tanrı yolunda “ölmək” felinin semantikasını özündə cəmləşdirir. Bunlar arasında olan yeganə fərqli cəhət yalnız formalarındadır.

Məzmun cəhətdən eyni olan ifadələrə *eşqə düşmək, sevdəyə düşmək* feili frazemlərini də göstərmək olar: *Can eşqə düşdü, ey könül, yarəb nədir tədbirimiz? Can neyləsin, biçərə, çün həqdən budur təqdirimiz* (42, s.79); *Şol sünbülü-pürçin ilə sevdəyə düşdüm nedəvüz, Tüccariyiz hüsnün, budur kisbatilə kəşmirimiz* (42, s.79);

Aləmə çaxmaq, daşra buraxmaq, faş eyləmək, aşikar olmaq (yaymaq) - Çıxdı ərşüllah, xətm oldu kəlam, Gəncini faş eylədi beytülhəram (6I, s.289); *Çünkü, canın müşküləti səndən oldu aşikar. Bulmuşam Fəzli-ilah, əz möcüzəti Mustafa* (6I, s.173); *Çoxdı sərvim aləmə, əsrarimi faş eylədi* (42, s.479); *Canını yandırmaq, bağırimi üzmək, oda yaxmaq, bağırimi kabab qılmaq, bağırını dəlmək, qanımi tökmək (öldürmək, məhv etmək) – Zərraq zahidin içəlim qanımi səbuh, Məhrum sufinin qılalım bağırını kabab* (6I, s.178); *Tökdü nahaq yerə qanı qaşların, Yoxmudur insafi, qanı qaşların?* (6I, s.283); *Bağırimi dəliür, nəvaki-hicrani-filan. Qanımi tökər sehr ilə çeşmani-filan* (6I, s.241); *Çərxə çıxardı ahımı, canımı yandırır qəmin, Gör necə nar imiş qəmin kim, bu düxan içindədir* (6I, s.267); *Gər görər vaiz üzünü, dəmbədəm eylər fağan, Oda yaxar məhbəini, görsə anı həm xətib* (42, s.79).

Ocağa atmaq, oda atmaq, nara yaxmaq (poetik mənada yandırmaq) – Dilərmisən ki, yəqin əl verə təcəllilər, Gözüün ayırma özündən, bu nəfisi oda at (6I, s.183); *Nara yanan şəcər mənəm, Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam* (6I, s.7); *Qanı qaynamaq, fəğanə gəlmək (poetik mənada hiddətlənmək, əsəb keçirmək) – Yenə fəğanə gəldi, cigərim tutuşdu yandı, Nəyə uğradı, nə gördü bu tuhimiyən içində* (6I, s.32); *Çün Nəsiminin susamış qanına yarın ləbi! Noldu, ey münkir sənə kim, qaynadı qanımi yenə!* (6I, s.173).

Nəsimi dilində işlənmiş elə sinonim feili frazemlər vardır ki, onlar xüsusi şəkilçilər vasitəsilə yaranırlar. Bu tip sinonimlik hadisəsinə isə *qrammatik sinonimlik* deyilir. Qrammatik sinonimlərə misal olaraq daha çox inkarlıq şəkilçisi – ma2

vasitəsilə yaranan birləşmələri göstərmək olar; *İqrarinə durmaq, əhdini sındırmamaq(etibarlı olmaq, sabit olmaq) – Eşqinə qalü bəlaçün demişəm sidq ilə, əhdimi sındırmazam , durmuşam iqrarinə!* (6I, s.146).

Ayağına düşmək (ayağından), baş götürməmək (yalvarmaq, təmənnə etmək); Əgər ayağına düşmək macalım olsaydı, Dəxi götürməz idim baş anın ayağından (6I, s.63); *Ol baş ki, bəxt eyləmədi aşiqə qurban, Dəgməz ayağın tozuna ey səvü – dilaray* (6I, s.217).

Fəğanə gəlmək, cuşa gəlmək – Gəldi fəğanə can yenə ney kimi, süzü dərd ilə, kim nə bu xəstənin dərdi nədir, dəvası nə ? (42, s.52); *Qaynadı çün tənurum eşq ilə uşa gəldi , Gör bu tufan içində Nuhamı həmnicatam* (6I, s.87); *Dürdanəyi axıtmaq, mərcañ saçmaq, gülab süzmək, seylab axıtmaq (ağlamaq) – Zari- bimarəm əgər təşrif qılasan bir nəzər. Xaki-payın məqdəminə süzəyim gözdən gülab* (42, s.65); *Gözlərim yanır qəmindən axıdar dürdanəyi, Qəmdə yanar daima, gör aşiqi-pərvanəyi* (42, s.91); *Sulu incilərin şövqi-gözündən axıdar yaşı, Bu lölö mədəninindən gör nə mərcañ saçaram sənsiz* (42, s.67);

İsmi frazeoloji birləşmələrin antonimliyi: Dildə antonimlərin yaranması və inkişafı üçün əsas səbəb aid olduqları maddi aləmdəki hadisə, əşya və hərəkətlərin bir-birinə zidd olmasıdır. Gündəlik həyatımızda rast gəlinən bu ziddiyyətlər dildə əksmənalı sözlərlə ifadə olunur. Antonimlərin əsas vəzifəsi müəyyən bir hadisəni qüvvətləndirərkən, eyni zamanda, onlar arasındakı fərqləri müəyyənləşdirməkdir ki, bunun vasitəsilə antitezalar yaranır və onlar poetik, obrazlı nitqdə geniş istifadə olunur. Antonimlərə xas olan bu xüsusiyyətlər onları bədii ədəbiyyatda istifadə olunmasına şərait yaradır. Onlar təsirli, üslubi vasitələrdir, nitqi canlı, əyani və obrazlı edir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Nəsimi və digər söz ustadlarının antonimlərdən öz şeir və poemalarında istifadə etmə səbəbi, onların əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri haqqında canlı təsəvvür oyatması, dinləyici və oxucuya güclü təsir göstərməsidir.

Bədii dildə antitezaların maraqlı doğuran bir dil hadisəsi olması haqqında T.Əfəndiyeva yazır: “Bu üslubi fiqur leksik-semantik vahidlərin(antonimlərin) və əksmənalı semantik tərkiblərin sayəsində ortaya çıxan qüvvətli ifadə vasitəsidir.

Antitezanın əsasında təzad durur. Təzad isə müəyyən anlayışların ayrı-ayrı əlamətləri arasında özünü göstərir. Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün istifadə edilir” (32, s.106). Həmçinin müəllifə görə: “Antonimlər insanı əhatə edən maddi varlığın bütün cəhətlərini, həyat tərzindəki sahələri, onun mənəvi həyatı ilə bağlı olan hər şeyi əhatə edir və bunları qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmağa imkan verir. Təsadüfi deyil ki, xalqın yaratdığı kəskin, sərrast mənalı atalar sözləri, hikmətli ifadələr, idiomlar, frazeoloji ifadələrin əsasında antonim sözlər durur” (32, s.106).

Nəsiminin bədii təzad yaratmaq məqsədilə işlətdiyi antonimlər çox vaxt milli leksikadan ibarət olur ki, bu da bədii dilimizin zənginləşdirilməsindəki xidmətlərdən sayılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii söz sahibləri, şairlər antonimlərdən yalnız ayrı-ayrı söz səviyyəsində yox, həm də frazeoloji vahidlər səviyyəsində istifadə etmişlər və beləliklə, öz bədii yaradıcılıqlarında bəzi kontrastlı məqamların daha canlı, daha emosional olmasına nail olmuşdur.

Ən çox sifətlərə xas olan bu kateqoriya öz ifadəsini isimlərdə, feillərdə və zərflərdə tapır. Nəsimi dilində rast gəldiyimiz antonim frazeoloji birləşmələr əsasən, sifət+isim modelində olub, müəyyən bir anlayışın, əşyanın qarşılaşdırılması üçün istifadə edilmişdir.

Könül yapıcı (memar, yar, sevgili) – *könül yaxıcı* (əğyar, zahid): *Xalqın əməli azdır, könül yapıcı öğüş, Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz* (6I, s.375) ; *Xalqın əməli azdı, könül yaxıcı öğüş, Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz!* (42, s.329). Göründüyü kimi, beytlərdə *könül yapıcı* və *könül yıxıcı* birləşmələri bir-birilərinə zidd mənada işlənmişdir. *Cavidan evi – fani imarət; Dünyada cavidan evi kimsə üçün yapılmadı, Keç bu keçən xərabədən qoy bu fəna imarəti* (42, s.233). Semantik baxımdan *cavidan evi* və *fani imarət* ismi frazeoloji vahidləri işlətməklə şair həyatın ziddiyyəti üzərində qurulmasını göstərir. Şair göstərir ki, bu həyatda heç bir şey, heç bir kəs fani deyil, bir gün hər kəs bu viranədən çıxıb gedəcək, bununla da, fani imarət boş və mənasız qalacaq!

Bütün (bütöv) *peyman* (etibarlı) – *sınıq peyman* (etibarsız); *Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman, Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz.* (42, s.70); *Ari nəzər* (yaxşı

nəzər, səmimi münasibət) – *yavuz göz* (pis nəzər); *Hüsni-cəmalə baxmağa ari, səfa nəzər gərək, Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfayinə!* (6I, s.165); *Münkirin əgri gözləri yüzinə baxmasın anın, Kəmnəzərin yavuz gözü hüsni-cəmalə düşməsin!* (6I, s.74); Ari nəzər, insana məxsus olan gözəl, xoş, səmimi insani keyfiyyət anlamı ifadə edir. Şairin dilində işlənmiş *ari nəzər* və onun antonimi *yavuz göz* ismi frazeoloji variantları semantik baxımdan yeni, orijinal ismi frazemlərə daxil ola bilər. *İncə iş* (sevgili ilə əlaqəli iş, hadisə) - *uzun kar* (sevgili ilə əlaqədar olunmaz iş, hadisə); *Eşqin qədimü zülfü rüxün daimabəd, Yarəb, nə incə işü uzun karə düşmüşəm!* (42, s.375).

Beytlərdə işlənmiş antonim birləşmələr xalq dilində bu gün də mövcud olan ifadələrin müxtəlif variantlarla təzahürüdür. Bu birləşmələr Nəsiminin poetik dilində bədii, birbaşa hədəfə istiqamətlənmiş şəkildə ifadəsidir. Eyni zamanda, bu antonim frazeoloji vahidlər antonimlərin müəyyənləşməsində həlledici faktor olan hər hansı bir mətn və ya beyt daxilində işlənmişdir ki, bu da şairin çatdırmaq istədiyi ziddiyyətli məqamı oxucu tərəfindən anlanılmasına şərait yaradır.

Məlumdur ki, antonimlərin bir qismi də söz köklərinə, xüsusən sifət köklərinə keyfiyyətin yoxluğunu bildirən, sifət düzəldən -sız⁴ şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir. Nəsimi dilində işlənmiş antonim mənalı ismi frazeoloji vahidlərin bir qrupu da bu şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlmiş düzəltmə sifətlərin iştirakı ilə yaranmışdır. *Səfa nəzər - arisiz nəzər; Hüsni-cəmalə baxmağa ari, səfa nəzər gərək, Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasinə* (6I, s.165). Nümunədə işlənən *arisiz nəzər* frazemində həmin şəkilçi vasitəsilə *ari olmayan (təmiz olmayan, natəmiz)* anlayışı məhz keyfiyyətin yoxluğu, inkar məzmununu ifadə edərək onun semantik qarşılığı olan, zidd mənalı *şəfa nəzər* frazemi ilə qarşılaşdırılır və nəticədə, şairin məqsəd və məramının ifadə vasitəsinə çevrilir.

III FƏSİL.

NƏSİMİ DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ HİKMƏTLİ SÖZLƏR, ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Atalar sözü və məsəllər haqqında ümumi məlumat

Nəsimi poetik irsində həmçinin, xalq ifadələrinə geniş yer ayırmış, onları sənət süzgəcindən keçirdərək, milli koloritini mühafizə edərək daha da canlandırmış, daim xəlqilik prinsipinə sadıq qalmış və onları bədii yüksəkliyə qaldırmışdır. Şair yaradıcılığında, xüsusilə də, nəsihət xarakterli əsərlərində, qəzəl və rübailərində atalar sözü, məsəl və ibarələrdən ustalıqla istifadə etmişdir.

Dünya dilçilik tarixində, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və məsəllərin frazeologiya bəhsinə aid olub-olmamasına müxtəlif münasibətlər olmuşdur. Belə ki, bu barədə dilçilərin fikirlərini iki qütbə ayırmaq olar: a) atalar sözü və məsəlləri frazeologiya bölməsinə daxil edənlər və b) bu bəhsə daxil etməyənlər. Birinci qrupa daxil olan dilçilərə - S.Cəfərov, A.Qurbanov və s. görə bu sabit və qapalı cümlə quruluşuna malik frazeoloji cümlələr bir məna ifadə etmək baxımından frazeologiya bəhsinin obyektinə çevrilə bilər.

İkinci qrupa isə bir çox rus dilçiləri ilə yanaşı H.Bayramovu da aid etmək olar. O öz mühazirələrində qeyd edir ki, atalar sözü və zərb-məsəllərin komponentlərinin yeri sabit deyil və bunun səbəbi Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşu ilə əlaqədardır. Halbuki, atalar sözü və zərbi-məsəllərdə sözlərin sırası sabitdir. Ona görə də, H.Bayramovun irəli sürdüyü müddəa özünü doğrultmur.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologiya yalnız idiomlarla məhdudlaşmayıb, eyni zamanda atalar sözü və məsəlləri də öz sistemində birləşdirə bilər. Atalar sözü və məsəllərə tərif vermək lazım gələrsə, qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözü və məsəllər frazeologiyanın sistemində xüsusi bir qat təşkil edib, bitmiş fikri ifadə edən cümlə xarakterli ifadələrə deyilir. Atalar sözləri atalarımız və ulu babalarımız tərəfindən yaradılmış və dəyişməz halda qalan ifadələrdir. Atalar sözləri ilə bağlı xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar:

1) Atalar sözləri, eləcə də məsəllər əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işləndiklərindən az qala frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər. Lakin frazeoloji vahidlərdən fərqlənərək, onlar cümlə quruluşlu olurlar. Cümlə quruluşlu atalar sözləri və məsəllər bitmiş bir fikri ifadə edir.

2) Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəsələ vermək üçün işlədilir. Bəzən atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yoxdur. Çünki atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclüdür.

3) Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi mənə və quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə olmuşdur. Ona görə də dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində bunların rolu böyükdür. Atalar sözlərinə diqqət yetirək: El bir olsa, zərbi-kərən sındırar, Yüz ölç, bir biç, Dil yanılar, doğru deyər, Alçaq dağa qar yağmaz, Arifə bir işarə bəsdir və s. Ümumiyyətlə, atalar sözləri elmə, vətənə, sənətə, əməyə, biliyə, ağıla, arzu və istəyə, uşaq və valideynlərə, dostluq və birliyə və s. yə aid olur.

Dilimizdəki atalar sözləri frazeologiyanın zənginləşdirilməsində mənbə rolunu oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlərin bir qismi atalar sözlərindən aşağıdakı qaydalar əsasında formalaşmışdır.

1. Atalar sözlərinin bir hissəsinin atılması yolu ilə frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Məsələn: Üz vermə, astar da istər əsasında “üz vermək”, Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar əsasında “çörəyi dizinin üstündə olmaq”, Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxarırlar əsasında “dərisini boğazından çıxarmaq”, Söz sözü gətirər, arşın bezi əsasında “söz sözü gətirər”, Anlayana da can qurban, anlamayana da, dad yarımçıq əlindən əsasında “dad yarımçıq əlindən” və s.

2. Ümumi şəxsi sadə cümlə quruluşunda olan nəsihət, məsləhət məzmunlu atalar sözlərinin bir qismi dəyişikliyə uğrayaraq frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Məsələn: İsti aşı soyuq su qatmazlar əsasında “İsti aşına soyuq su qatma”, Ox atıb yayını gizlətməzlər əsasında “Oxunu atıb yayını gizlətmək” və s.

Atalar sözlərinin bir qismi frazeoloji vahidləri zənginləşdirdiyi kimi, bəzi

frazeoloji vahidlər də atalar sözlərini zənginləşdirir. Məsələn: «əmələ gəlmək» frazeoloji vahidi əsasında «Elm pul ilə yox, çalışmaqla əmələ gələr» atalar sözü formalaşmışdır.

Folklor janrının ən yığcam növü olan atalar sözləri tarix boyu ən qədim və müdrik ifadələr kimi xalqın dilində yaşamış və geniş dairədə istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilinin zəngin folklor qaynaqlarında atalar sözü və məsəllər xüsusən seçilir. Bunun əsas səbəbi odur ki, dil uzun bir inkişaf dövrün məhsuludur. O, əsrlərlə yaşır və inkişaf edir. Bununla da, məhsulu olduğu xalqı bir ayna kimi əks etdirir. Bu dildə danışan tarixi şəxsiyyətlər, yazıçı və şairlər dildən maksimum istifadə etməklə onun ecazkar qabiliyyətlərini, rəngarəng ifadə tərzini araşdıraraq, gün üzünə çıxarırlar. Azərbaycan dahi söz ustaları hər zaman xalq dilində mövcud olan müxtəlif formalı müdrik ifadə və atalar sözlərindən öz əsərlərində kifayət qədər istifadə etmişlər.

Böyük ədib F.Köçərli xalq dili inciləri haqqında yazarkən şöhrətə malik türk milləti haqqında belə qeyd etmişdir ki, türklər öz məişətinə, adət-ənənələrinə dair külli miqdarda nağıl və hekayələr, bayatılar, hikmətli məsəllər, atalar sözləri, tapmacalar və s. yaratmışlar ki, bunlar hamısı illərin sınağından keçmişdir: Millət hər bir ittifaqa (vəziyyətə, duruma) münasib az sözlü, amma dərin mənalı kəlamlar yaratmışdır (29, s.38). Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və məsəllərin linqvistik təhlilinə S.Cəfərov ilk dəfə özünün 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı əsəri ilə başlamışdır. Bu əsər dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur. Folklorşünas alim V.Vəliyev “Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının janrları” adlı monoqrafiyasında atalar sözü və məsəlləri tədqiq edərək onları bir kateqoriya adlandırmış və qeyd etmişdir ki, atalar sözü və məsəlləri diqqətlə tədqiq etdikdə burada xalqımızın keçdiyi tarixi səhifələri görmək olur (68, s.92).

Böyük mütəfəkkir Nizami yaradıcılığını tədqiq edən M.Mübariz “Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folkloru” adlı məqaləsində dahi şairimizin xalq dilinin zənginliklərindən bəhrələndiyini qeyd etmişdir. Bunu isə, şairin yaradıcılığından gətirdiyi misallarla sübut etmişdir. Nizami yaradıcılığını araşdıran digər bir dilçi H.Araslı “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsəlləri” məqaləsində yazır

ki, Nizami xalq ədəbiyyatından aldığı müdrik söz və ifadələri o qədər təbii və orijinal, o dərəcədə yaxın işlətmişdir ki, Nizamini tədqiq edən bir çox fars alimləri şairin fars dilində yazdığı əsərlərinin bəzi beyt və misallarını şərh və izah etməkdə çətinlik çəkmişlər. Onların fikrincə, buna səbəb Nizaminin əsərlərindən “türk qoxusu gəlməsindədir” (29, s.20).

Görkəmli dilçilərdən Ə.Dəmirçizadə 1962-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı kitabında frazeoloji vahidləri “idiomlar” adlandırmış, məcazi mənada işlənmiş bir sözdən ibarət sözləri də (toyuq – tez yatan adam, eşşək – qanacaqsız adam və s.) frazeoloji vahid edərək, onları üç qrupa ayırır: idiomatik sözlər, idiomatik ifadələr, idiomatik cümlələr. Bundan bir müddət sonra, 1970-ci ildə yazdığı “Müasir Azərbaycan dili” (leksika) adlı əsərdə isə atalar sözü və zərb-məsəllərin əmələ gəlməsi, onların frazeologiyaya münasibəti, sintaktik xüsusiyyətləri və s. haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Q.Yusifov 1960-cı ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözlərinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri” adlı namizədlik dissertasiyasında atalar sözü və məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi tədqiq etmiş, burada atalar sözlərinin tədqiqi tarixindən, onların yanılmaclardan, hikməti sözlərdən, idiomlardan fərqli cəhətlərindən bəhs etmişdir.

Türk dillərində atalar sözü və məsəllərin araşdırılması sahəsində K. Sersenbayevin rolu danılmazdır. O, 1962-ci ildə “Kazak atalar sözü və zərbi – məsəllərin leksik-üslubi xüsusiyyətləri” adlı əsərini çap etdirmişdir. Bununla yanaşı, X.Abduroxmanov, R.Müzəffərovun, V.Jukovun və s. sahədə müvafiq tədqiqatları vardır.

Belinski ədəbi dilin zənginləşməsində ən etibarlı mənbəni şifahi xalq yaradıcılığı hesab edir və qeyd edir ki, gözəl fikir ifadə etmək üçün məşhur yazıçılara müraciət etməkdənsə, xalq dilində mövcud olan atalar sözü və məsəllərə müraciət etmək lazımdır (4, s.116). Məlumdur ki, dildə xəlqilik, xalq dilinin ən böyük nəəliyyətlərinin bədii əsərdə əksini tapması ilə həyata keçirilir.

V.Belinski ədəbi dilin inkişafı üçün onun canlı xalq dilinin ən gözəl xüsusiyyətləri – sadəlik, dəqiqlik, bədilik kimi keyfiyyətləri özündə əks etdirməsini

əsas şərt hesab edirdi. Böyük tənqidçinin fikrincə, A.S.Puşkinin böyüklüyü onda idi ki, o rus dilini semantik baxımdan daha da inkişaf etdirdi və zənginləşdirdi (51, s.58).

Azərbaycan xalqının müdrik söz ustaları, dahi şairlərin öz bədii yaradıcılıqlarında xalqın çoxəsrlik mənəvi sərvətlərindən, insana bədii qida verən qapalı cümlə tiplərindən, frazeoloji cümlələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişlər. Onlar xalqın dilində əsrlərlə işlənib – cilalanmış atalar sözü və məsəllərin zəngin mənalarından istifadə yeni-yeni atalar sözü məzmunu daşıyan müdrik cümlələr, fəlsəfi ümumiləşmələr yaratmaqla ana dilinin semantik zənginliklərini artırmış, xalq dilində mövcud formadan, variantdan fərqli – daha obrazlı, daha emosional nümunələr yaratmışdır. Beləliklə, xalqdan gələn müdrik mənalar şairin qələmindən daha obrazlı variantda işlədilərək, yenidən xalqın özünə qaytarılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və məsəllər Z.Əlizadə tərəfində geniş şəkildə araşdırılmış və 1985-ci ildə “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” adlı monoqrafiya çap etmişdir. Bundan başqa, M.Mirzəliyeva da türk dilləri, xüsusən də, oğuz qrupu dilləri üzrə apardığı tədqiqat nəticəsində “Türk dillərində frazeologiyanın nəzəri problemləri” adlı monoqrafiya yazmış, burada həmin dillərdə atalar sözü və məsəllərin işlənmə məqamlarının elmi təhlilini vermişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan şair və yazıçıları xalq dilinin söz xəzinəsinə əsaslanaraq, gündəlik həyatda tez-tez işlənən, zəngin və rəngarəng mənə çalarlı hikmətli ifadələr, atalar sözləri və məsəllərdən geniş istifadə etmişlər. Bu mənada XVI əsr Azərbaycan şairi Nəsiminin xidmətləri danılmazdır. Şair əsərlərində atalar sözləri və məsəllərdən mütəmadi şəkildə istifadə etməklə digər şairlər üçün bir örnək ola bilər. Müəllif fəlsəfi qəzəllərində sufi – hürufi ideologiyasını tərənnüm etməklə yanaşı, eyni zamanda, müdriklik nümunələri yaratmışdır: *Ey Nəsimi, sən fələkun gərdişindən qəm yemə, Şadiliq ənduh ilə var, həm qızıl gül xar ilə* (6I, s.123); *Sadiq oldur könlün dili ilə düz eyləyə, Əgri dildən nəsnə gəlməz, durmuşəm inkarına* (6I, s.138); *Söz ilə cahilin dilüalim önündə dal ola, Mərifəti nə söyləyə, olmayan əhdi-mərifət* (42, s.20).

3.2. Nəsimi yaradıcılığında atalar sözü, məsəl və hikmətl ifadələr

Azərbaycan klassikləri xalqın şifahi ədəbiyyatında mövcud olan atalar sözləri və məsəllərə böyük sənətkarlıqla müdaxilə edilmiş, həmin məzmun əsasında müdrik atalar sözü səviyyəli qapalı cümlələr yaratmışlar. Bu cəhətdən Nəsiminin dili müstəsnaqlıq təşkil etmir. Şair xalqın gündəlik həyat tərzində istifadə etdiyi atalar sözü və məsəllərinə əsaslanaraq yüzlərlə yeni müdrik cümlələr yaratmışdır: *Doğru söz doğrulara acı dəgül* (42, s.192); *Hər qanda şam olursa, ardınca sübhəmədür* (6I, s.58); *Heç bir gün olmaz gecəsiz, heç fərəh qəmsiz olmaz.* (42, s.84).

Nəsimi dilində işlənmiş müdrik, qapalı cümlə tiplərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- atalar sözü və məsəllər;
- şairin öz təxəyyülünə görə əlavələr etdiyi atalar sözü və məsəllər, müdrik hikmətli sözlər.
- emosional – ekspressiv cümlələr – qarğışlar, alqışlar, andlar, şablonlaşmış sözlər və ifadələr.

Nəsimi əsərlərində xalq dilində işlənən ifadələrin milli koloritini mühafizə edib, ədəbi-bədii dil normaları çərçivəsində işlədərək daha da canlandırmış və yüksəklərə qaldırmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şair bir çox atalar sözü və məsəllərə öz müdaxiləsini etmiş və bədii, obrazlı əlavələrlə istifadə etmişdir. Bu ifadə və cümlələri hətta biz gündəlik həyatımızda da çox rahatlıqla işlədə bilərik. Nəsimi bu funksiyanı yerinə yetirməklə Azərbaycan ədəbi dilinin bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şairin müdaxilə etdiyi atalar sözü və məsəl xarakterli cümlələr: *Doğru söz doğrulara arı dəgül, hər qanda şam olursa, ardınca sübhəmədür, beş gün imiş dünyanın səltənəti imarəti, Xanda ki bir gül bitər, bülbül qırağından gəlür, cansız bədən dirilməz, gör kim bu nə məsəldür, Sınığa lazım degüldür munca amaq daşlar, Ey Nəsimi sən fələgin gərdeşindən qəm yemə, Şadiliq ənduh ilən var, həm qızılgül xar ilən, Sənsüz cahanü can cun əşbah imiş məsəldə, Cansuz bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldür, naqis vücudə hər dəm nöqsan gəlür həmişə, cəhd eylə kamil ol kim, gəlməz kəmalə nöqsan və s.* Bu cümlələr müasir dövrümüzün ədəbi bədii üslubunda

xeyirlə şəər qardaşdır, qurunun oduna yaş da yanar, ananın südü sənə halal olsun, doğruya yoxdur zaval, hər gecənin bir gündüzü var və s. şəkildə işlənmişdir.

Şairin dilində “Yalançının yaddaşı olmaz” və ya “Qozbeli qəbir də düzəltməz” kimi ifadələr daha da lakonik şəkildə işlənmişdir: *Dil bazarçısı yalandır, varmazam bazarına, Gərçək olmaz əgridil-inanmazam iqrarinə* (6I, s.150); “*Gözəlliyi hər göz görə bilməz*” məsəli şairin dilində *Hüsni-cəmalə baxmağa ari səfa nəzər gərək, Düşməsün arisiz nəzər ayinənin səfasına* (6I, s.165) şəkildə işlənmişdir. Həmçinin “Çətinliyə düşməyincə insan azadlığın qədrini bilməz” ifadəsinin məzmununu şair daha poetik şəkildə ifadə edərək qeyd etmişdir: *Fəraqı çəkməyən aşiq vüsalın qədrini bilməz, Cəmilə olmayan vasil cəmalın qədrini bilməz!* (42, s.63).

“Bu günün işini sabaha qoymazlar” atalar sözü Nəsimi dilində öz əksini *Yürəgimi yarəli eylədi şövqün, iriş! Yarəsinə bax bu gün, qoyma ani yarinə* (6I, s.47) formasında tapmışdır. Bu beytdə şair lirik qəhrəmana müraciət edərək demək istəyir ki, sənənin həsrətin mənim urəyimi yarə edib, tez özünün məni çatdır. “Zər qədrini zərgər yaxşı bilər” atalar sözü daha poetik şəkildə işlənərək *Tutidürür bu şəkərin dadını, ləzzətin bilən, Qarğa nədər bu gülşəni, zağə şəkər nə fəidə?* (6I, s.40).

Bu günümüzdə aktual şəkildə işlənən “Zər qədrini zərgər bilər“, ”Artıq tamah baş yarar“, “Dünyanı necə tursan elə gedəcək”, “Çaqqaldan qorxan meşəyə girməz”, “İnsanın zəti, nəcabəti təmiz olmalıdır”, “Etibarsız adamla çörək kəsmə”, “Hər parlayan qızıl deyil” və s. atalar sözləri Nəsimi dilində daha bədii, orijinal, poetik cəhətdən öz əksini tapmışdır: *Tutidürür bu şəkərin dadını, ləzzətini bilən, Qarğa nədər bu gülşəni, zağə şəkər nə fəidə?* (61, s.122); *Nəfsi-xəsisə uymaq nadanların işidir, İşin nədir gör axır, fikr eylə, olma nadan* (61, s.381); *Sayruluğu – sağlığı yoxdur, Heyyi – baqidir buların varlığı, Yox buların sayruluğu – saflığı* (42, s.631); *Bu tagü təmtarqi qo ki, dövrəni bu dünyanın, keçər hər növ ilə tutsan gərək asan, gərək müşkül* (42, s.416); *Gülə əl sunmasun şol kim, dikənindən üşənür, Kim bu həmrə gülünnün xərinə zəncir dedilər* (6I, s.416); *Napak olan sənənin nə bilir qədrü qiymətin, Zətində adəmin dəxi ari gövhər gərək.* (42, s.115); *Ey Nəsimi, aqibət varır yelə, Bifəva ilə yeyən nanü nəmək* (42, s.116); *Sürətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin, Mənidə adı hər həcərin kimiya degil* (42, s.121); *Mədəni – ruh əgər*

desem leblərini əcəba! Cövhəri cöhr bilür, sən mana sor bu cövhəri (6I, s.228); *Ey Nəsimi, pəqdini nadan əlinə vermə kim, Cövhəri dana bilir, həm qiymətindən bəllidir* (42, s.440).

Xalq arasında adətən mərhəmətli, ziyalı insanlar üçün “Çörək verən kişidir” ifadəsi işlədilir. Nəsimi həmin ifadəni atalar sözü səviyyəsinə daşıyaraq belə bildirir ki, *Yığıb yedirməyən kişinin də mal olur malı, Saqı, söz ki assi varsa, boynunda vəbal eylər* (42, s.216) . Bu beytdə şair demək istəyir ki, insan əgər bir əli ilə yığırsa, digər əli ilə paylamalıdır. Əks halda həmin mal-mülk boynunda vəbal kimi qalar.

Xalq dilində “Yaxşılıq edənin yeri cənnətdir” kimi işlənən sabitləşmiş atalar sözünün semantik qarşılığını müdrik şair belə ifadə edir: *Bu gün eyü duruş özünçün, eyü əməl eəd gör, Yarınki mərhələdə behiş ola ərəsət!* (42, s.496).

“Pisliyin qarşısını almaq səvabdır” müdrik kəlamı Nəsimi poeziyasında daha da konkretir: *Aləmdə kim ki, fitnə qapısını bağladı, Əlhəq zəhi səadətüvbillah, zəhi səvab* (42, s.49).

İlk nümunəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəldiyimiz, xalq dilində də müəyyən müşkül bir məsələnin həlli yolunu soruşarkən istifadə etyimiz “*Oğlansan, qızsan?*” və ya “*Oğlan gəlmisən, qız gəlmisən?*” ifadələrinə Nəsiminin poetik söz xəzinəsində daha lakonik şəkildə rast gəlirik: *Həq sözü ehsan eyləsən, ayinəni saf eyləsən, Şunlar ki zikr oldu, yəqin övrət gedər, oğlan gəlür* (61, s.515); “Dədə-Qorqud” dastanında bu ifadə “Baybura oğlu Bamsı Beyrək” boyunda Beyrəyin evlənməsi ilə bağlı epizodda işlənir. Dədə Qorqud elçilikdən qayıdarkən , Baybörə ondan soruşur: “Dədə, oğlanmısan, qızmısan !? Dədə: - Oğlanam! – dedi, yəni iş alınıb və qız alınıb.

Xalq dilində “Qurunun oduna yaş da yanar” hikmətli ifadəsi Nəsimi dilində *Yaşını yandırdı eşqin, həm qurusun, Kim ki, eşqə düşdü, yandırdı quruvü yaşını* (61, s.356) poetik məqamda işlənmişdir.

Xalq dilində “Sudan qorxan balıq istəməz “ şəkildə işlənən atalar sözü Nəsimi dilində belə səslənir: *Yanmaqdan əgər qorxur isən, şəmə yapışma* (42, s.223).

“Doğru söz acı olar” şəklində işlənən atalar sözü Nəsimi poeziyasında poetik cəhətdən daha qüvvətlidir: *Doğru söz doğrar həsudun bağrını şol mənidən, Münkirə oldu Nəsiminin kəlamı zülfüqar!* (61, s.322).

“Hər qışın bir baharı var” ifadəsi şairin dilində daha səmimi şəkildə işlənmişdir; *Gül fəraqından gəl, ey bülbül, səbur ol, ağlama, Qış keçər xəndan olar gülşən, gələr fəsli bahar!* (42, s.192).

“Sayanın quluyam, saymayanın ağası” ifadəsi Nəsimi dilində daha emosional şəkildə işlənmişdir: *Mən qul ananın quluyam, altun olanın puluyam, Hər kim bu yolda qul durur, aləmdə ol sultan gərək* (61, s.114).

Gördüyümüz kimi, şairin dilində işlənmiş atalar sözü və məsəl xarakterli nümunələrdə Nəsimi qrammatik xəbərlərin əksəriyyətini fəlin qeyri-qəti gələcək zamanında işlətmişdir. Bunun da əsas səbəbi beytlərin məzmununda semantik mənanın yalnız bir hal üçün yox, ümumi vəziyyət üçün nəzərdə tutulmasıdır. Bəzən hikmətli məzmun həmcins xəbərlə ifadə olunarkən, tərəflərdən adət məzmunu ifadə edən xəbər qeyri-qəti gələcək zamanla, nəticə bildirən xəbər isə indiki zamanla ifadə olunur: *Həq sözə insaf eyləsən , ayinəni saf eyləsən , Şunlar ki zikr oldi, yaqin övrət gedər, oğlan gəlür* (42, s.512).

Apardığımız müşahidələr zamanı biz şairin poeziyasında atalar sözü və məsəl xarakterli hikmətli cümlələrə də şairin müdaxilə etdiyinin şahidi oluruq. Şair həyatı hadisələrlə əlaqədar mövcud ifadələrə əsaslı şəkildə müdaxilə etmişdir.

Xalq dilində “Hər gecənin bir gündüzü var” ifadəsi daha obrazlı və ekspressiv şəkildə şairin poeziyasında müşahidə edirik: *Saşın qaranqusundan yuzin nuru göründi, Hər qanda şam olursa , ardınca sübhəmdir!* (42, s.273). Verilmiş beytin məzmunu eynilə atalar sözünün məzmunu ilə oxşarlıq təşkil edir.

Nəsimi mənsub olduğu inanca, təriqətə, əsasən, öz əsərlərində daim dünya, dünya malı haqqında bir çox hikmətli fikirlər söyləmişdir. O, dünyanı vəfasız, etibarsız, fanı adlandırmış, onu əbədi hesab etməmiş və oxucularına da hər zaman bu fikirləri tərənnüm etmişdir: *Dünya duracaq yer degil, ey can səfər eylə! Aldanma anın altına, andan həzər eylə! Dünya evinin səltənəti beş gün imiş çün, Bünyadını yıx ar kimi, zirü zəbər eylə!* (61, s.179); *Varlığı fanidir, ey qafil, bəqasız dünyanın, Şol*

bəqasından bəqa mümkündür deyil, var istəmə! (42, s.189); *Möhnəti çoxdur cahanın, zülmətindən gən, saqın, Ey gözüm aydınlığı, zülmətindən ənvar istəmə!* (61, s.189); *Dünyanın miqdarı yoxdur, gər bilirsən qədrini, Qədrinə inanma, andan qədrü miqdar istəmə!* (61, s.189); *Bivəfadır çün bu aləm, kimdən istərsən vəfa? Bivəfa aləmdə sən yarı-fəvadar istəmə* (42, s.189); *Dünyanın mülkü varına meyli-məhəbbət eyləmə!* *Çün gedisərsən, ey məlik, axirətin sarayına* (42, s.126); *Varı möhnədir cahanın, nə umarsan, ey könül! Lənət olsun bu cahana, həm cahanən varına. Mülk ilə mal, eynəlik, kimsiyə çün qalmadı, Yox tut anı heç say, qalma anın varına!* (61, s.47).

Ümumiyyətlə, Nəsimi öz bədii xəzinəsində tövsiyə, nəsihət xarakterli poetik mətnlər - əhatəli, iri həcmli şeirlər çoxdur. Bunlarla şair, sanki, öz oxucusunun həyatını hər cür gözlənilməz hadisələrə hazırlayır: *Dəxü üç nəsnə könlü rövşən eylər; bir meshəf, biri axar su derlər – bu iki nəsnəyə baxsan kifayət!* (61, s.29). Şair burada demək istəyir ki, bu dünyada üç şey insanın könlünü açar, bunlar quran və axar sudur. Çünki, onlar pak və təmizdir.

Başqa bir yerdə şair qeyd edir: *Yəqin cənnət yüzün görməz bir adəm, Ki var canında anın üç əlamət: Biri kəzzablıq, birisi qeybət, Biri olmaq bəxil, əhli- ədavət.* (42, s.332). Nəsimi verilən beytdə bildirir ki, hansı insanın əməlində qeybət, ədavət var, o, cənnəti görməyəcək.

Şair davam edərək göstərir ki, *Gəlür üç nəsnədən azarı-mərdüm: Var, etmə özünə anı sən adət: Biri böhtan, biri kəcrəftar etmək, Biri küstax olub, qılmaq zərəfət. Nəsimi, sən yəqin əhli-nəzəsən, Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət: Biri lütfü kərəm, həm xilqi-niku, Biri heç kimsəyə baxma həqarət, Bu sözlər xoş nəsihətdir bilənə. Səadətdir, bəli eyni səadət* (61, s.333). Burada şair bir əvvəl beytdəki fikri davam etdirərək, insanı böhtandan, pis rəftardan uzaq olmağa bunun əksinə isə, heç kimə yuxardan aşağı baxmamağı və s. məsləhət görür.

Xoşa ol mömini-paki mühhəd, ki, Ola nada həm də bu üç xəsalət: həyatdır birisi, biri ədəbidür, Biri dəxü nədür? – xovfi qiyamət! (42, s.162). Şair tövsiyə edir ki, əsil insan həyalı, ədəbli olmalı və qiyamət gününü unutmamalıdır!

Dəxi Könlü edər üç nəsnə qəmgin: yaman qonşu, yaman yoldaşı-bədxu, yaman övrət siyasətdir, siyasət!; Yəni üç şeydən insanın könlü qəmgin olar: *yaman qonşu, yaman dost və yaman övrət!* Biz bu ifadələrə bu gün də xalqın dilində aktiv şəkildə işləniyinin şahidi oluruq. Məsələn: “Qonşun pisdir, köç qurtar”; “Arvadın pisdir, boşa qurtar” və s.

Göründüyü kimi, şairin tövsiyə və məsləhətləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Hər bir insan əgər kamil olmaq istəyirsə çalışmalı, müdrik şairin dediklərini hər zaman həyat amalına çevirməlidir.

Nəsiminin dilində xalqın çoxəsrlik yaradıcılıq nümunələri olan müxtəlif mənali poetik qəliblər, alqışlar, qarğışlar, habelə bu gün daşlaşmış ifadələr də özünü göstərir.

Alqışlar: Belə ifadələrdə dəyişməyən əlamət ondan ibarətdir ki, bunlar əsrlərin dərinliklərindən gələrək, qrammatik – struktur dəyişməzliyini bu günə qədər mühafizə edə bilmişdir. Bu ifadələrin qrammatik quruluşu, yəni onların əsasən feilin arzu, əmr formasında, nida cümlələri şəklində sabitləşməsi sübut edir ki, bunlar əsrlərlə xalqın şifahi dilində bu formada işlənmiş, belə yaranmış, belə sabitləşmiş və bu gün artıq şablonlaşmış, standart qəliblərə çevrilmişdir.

Nəsiminin dilində işlənmiş alqışlar məzmun etibarilə sabit, forma – struktur baxımından bəzi dəyişikliklə - şairin müvafiq olaraq etdiyi poetik müdaxilələrlə işlənmişdir.

Afərin olsun nigarın zülfüyə qaşına! Gər macal bulsam həbibin çevriləydim başına. (II,53) ; Surətin vəşşəms oxuram dəmbədəm ixlasilə, Ta ki hüsnüni bəladan saxlasın cəbbarimiz! (I, 69); Pərdədə yaşur, ey qəmər yüzini, ta ki münkirin, Kəmnəzərin yavuz gözü hüsnü cəmalə düsməsün! (II, 173) ; Eşqini tərək etmək istər könlüm, amma çin degil, Ya ilahi, kimsəyi sən bədsərəncam eyləmə! (II, 183)

Kəmnəzərin yavuz gözü hüsnü cəmalə düsməsün misrası ilə başlanan nümunə geniş mənada bu gün Azərbaycan dilində işlənən *pis gözə gəlməyəsən, gözə gəlməyəsən* kimi alqış mənali qapalı cümlələrin məzmununu ifadə edir.

Qarğışlar: Ümumiyyətlə, xalq dilində müxtəlif arzuolunmaz hallara qarşı etiraz əlaməti olaraq işlənən sözlərin, cümlələrin poetik qəliblərin bir qismini də qarğışlar təşkil edir.

Nəsimi dilində işlənmiş qarğışların əksəriyyəti şairin poetik müdaxiləsi ilə yaranmışdır.

Buduna çıxsın ufalar, gözünə ki qarə su, Tutulsun dilü, qulağı, bir neçə daş dişinə! (II,51) ; Ey rəqib bir yerdə ölgil ki, bulunmaz aşu su, Yığilsın qarğa və quzğun leşinə, hey leşinə! (II,51) ; Kim ki, kididarindən özgə nəsnə istər, ya dilər, Bitməsin həqdən nəsibi, əhli didar olamsın! (II,68); Həsudun dərdi çox, ömrü kəm olsun! (I, 172);

Beytlərdəki qarğışlar əsasən felin əmr şəklinin təstiqlə formasında ifadə edilmişdir: buduna çıxsın ufalar, yəni ayağına yaralar çıxsın; gözünə qara su gəlsin, yəni kor olasan; ölgil bir yerdə, yəni öl bir yerdə və s; mənaları bildirir.

Andlar: Nəsiminin dilində ara – sıra and xarakterli ifadələrə də rast gəlmək olur: üzü suyuna, sən hüsnünə, bəzən bu ifadələrdə ikinci komponent yönlük halında, bəzən isə üçün qoşması ilə işlənir. Şol Məhəmməd Mustfanın yüz suyuçün, ya Allah! Rəhmət etgil mən fəqirü asiyə ruzi – cəza1(I,42); Həm bu on iki imamın hörməti – haqqıçün, bu həva ilə mənəni yandırma fən – naril – zəla! (I, 42); Dilbərə, sən hüsnünə, mən eyləmə, mən aşiqi, Qanda kim bir gül bitər, bülbül, qırağından gəlür! (II, 241)

Beytlərdə işlənmiş yez suyuçün, haqqıçün, sən hüsnünə ifadələri məcazi mənə kəsb edərək bu gün işlətdiyimiz haqqına, haqqı, haqq üçün, sən canın, sən canın xatirinə ifadələrinin qədim variantlarıdır.

Xalq dilində daşlaşmış emosional – ekspressiv deyimlər: Nəsiminin dilində bir qrup ifadələşmiş söz və cümlə quruluşlu deyimlər vardır ki, bunların da yaranmasında xalq dili eyhamı – məcazlaşmış mənə əsas rol oynayır. Tədqiqat göstərir ki, belə ifadələr də məcaz müxtəlif səviyyələrdə olur. Belə ifadələrin tərkibində əsasən mənə yükü daşıyan sözlər ilkin, yəni lüğəvi mənalarını saxlamadan, məcazi mənə daşıyaraq müəyyən mənə, münasibəti bildirir. Ən maraqlısı odur ki, bu gün də Nəsiminin işlətdiyi məqamlarda çağdaş Azərbaycan xalq danışıq dilində işlənəkdədir: bir fərq vardır ki, o da Nəsiminin bu ifadələri

poetik məqamlarda, obrazlı ifadələrə millilik, xəlqilik aşılamaq məqsədilə işlətməmiş və ədəbi dili belə canlı vasitələrlə zənginləşdirmişdir.

Odü torpaq, yelü sudan dürlü dükan yaşayan kəndi çıxarmı aradan! (II,48); Elmi – hikmətdən bilürsən bir bəri gəl, ey həkim! Sən Nəsimi məntiqindən dinlə Fəzulullahı gör! (I,291); Bu elmi oxuyuban bilmədirsə kəndözünü, Get şu dəftərini, tez bazarda bir pula sat! (I,87); Barmaq ilən göstərələr kim, yüzündür qıbləgah! Ol şəhadətdən dönübdür küfri – iman sizlərə! (I, 20)

Nəsimi dilində belə xalq dilində əsrlərlə sabitləşmiş,daşlaşmış, ifadələşmiş söz və cümlələr çoxdur. Bu cümlələrin, qrammatik cəhətdən əsasən yarımçıq cümlə quruluşunda xalq danışığı dilinin özünəməxsus koloritini mühafizə edərək bu gün də özünü göstərməsi və Nəsiminin dilində də əsasən məna və məzmun dəyişikliyinə uğramadan işlənməsi həmin ifadələrin uzun ömürlüyünü göstərən tutarlı nümunələrdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş elmi qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- XIV-XV əsrin şərq bədii-fəlsəfi fikrində özünəməxsus imzası olan ilk qüdrətli nümayəndəsi, heç şübhəsiz, İmadəddin Nəsimidir. Sənətkar hər üç dildə - fars, ərəb və xüsusən ana dilində yazıb-yaratmış və həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaq xəttini öz əsərlərində kamil şəkildə əks etdirən dahi Azərbaycan şairidir.

- Nəsiminin poetik dili ən xəlqi, ən səlis, ən zəngin Azərbaycan ədəbi dilidir. Şair yaradıcılığının böyük bir hissəsini ana dilində - Azərbaycan türk dilində yaratmaqla özündən sonra gələn şairlərin yetişməsi üçün mükəmməl zəmin yaratmış, bununla da, XIV əsrdən Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmin üzərində inkişafına təkan vermişdir.

- Şairin yaradıcılığında ana dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, milli koloritini təcəssüm etdirən birinci vasitə şairin dilində zəngin mənə çalarlıqlarına malik sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, atalar sözü, məsəl xarakterli hikmətli sözlər və ifadələrdir. Nəsimi dilində hər üç dildə (Azərbaycan, ərəb və fars) işlənmiş frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Şairin poeziyasında işlənən ana dilli frazeoloji birləşmələrə: *quş dili* (hikmətli, fəlsəfi mənəli dil), *yar eşiyi* (sevgilinin əhatəsi), *can quşu* (ruh) kimi nümunələr göstərmək olar. Nəsimi dilində işlənən ərəb və fars mənşəli birləşmələr isə, ismi frazemlərin digər bir qrupu olan məcazi mənəli izafətlərdir. Şair bu izafətləri tez-tez tam və ya qismən türkləşdirir – azərbaycanlaşdırır: *atəşi-eşq* – eşqin atəşi, *eşq-kənzi* – nihan, *abi-Xızr* – Xızrın çeşməsi və s.

- Nəsimi dilində işlənmiş və onun bədii təxəyyülünü əks etdirən frazeoloji vahidlər ismi və feili frazeoloji birləşmələr şəklində təsnif olunur. İsmi frazeoloji vahidlər yaradıcılığın böyük bir qismini təşkil edir. Bu birləşmələrin yaranmasında əsas mənbə Azərbaycan – türk dili olsa da, ərəb və fars mənşəli sözlər də mühüm rol

oynayır: *eyü ad* (yaxşı insan), *can parəsi* (sevgili, gözəl), *viran könül* (dağılmış, məhv olmuş) və s.

- Şairin dilində işlənmiş feili frazeoloji vahidlər semantik-üslubi özəllikləri ilə xüsusi maraq doğurur. Feili frazeologizmlər dinamik və sitatik olaraq təsnif olunur. Dinamik feili frazemlər *aradan çıxmaq* (qaçmaq, uzaqlaşmaq) azlıq təşkil etdiyi halda, statik feili frazeoloji birləşmələr *baş eyləmək* (yara çıxartmaq), *sayru olmaq* (xəstə olmaq), *kabab olmaq* (yanmaq) və s.

Nəsimi hürufi-fəlsəfi ruhlu şeirlərində mənanı daha emosional-ekspressiv, obrazlı çatdırmaq üçün feili frazeoloji vahidlərdən daha çox istifadə etmişdir. Bunlar hürufiliyi təbliğ edən ideyaları yaymaq üçün şairin dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindəndir: *cuşə gəlmək*, *qanına susamaq*, *qan eyləmək*, *fəğanə gəlmək* və s.

- Nəsimi poeziyası müdrik, düşündürücü olduğundan şairin yaradıcılığında külli miqdarda atalar sözü, məsəl və hikmətli cümlələr işlənmişdir. Bunların böyük əksəriyyəti öz kökünü ümümxalq Azərbaycan dilindən almışdır. Şair xalq dilində aktual şəkildə işlənən ifadə və cümlələrə poetik don geyindirmiş, onları daha bədii və emosional şəkildə işlətmişdir.

- Tədqiqatlar göstərir ki, dil materialı etibarilə Nəsimi bilavasitə Azərbaycan xalqına bağlı olmuş, bu xalqın dilinə əsaslanmış, onu inkişaf etdirmişdir. Elə bu səbəbdən də, Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsimi yaradıcılığı mükəmməl başlanğıc olaraq həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatımızın inkişafında qüvvətli bir örnək olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: “Maarif”, 1991, 234 s.
2. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı: “Yazıçı”, 1984 , 184s.
3. Axundov A. A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2006, 488s.
4. Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı: “Yazıçı”, 1985, 224s.
5. Axundov A.A. Nəsimi və XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, 1971, № 4, s.191-197
6. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: “Uşaqgəncnəşr”, 1958, 132s.
7. Aslanlı M.H. Hər sözün bir pəhləvandır (Nəsimi həyat və yaradıcılığı fonunda). // Bakı Dövlət Universiteti (Humanitar elmlər seriyası). Bakı: 2014, № 4, 4s.
8. Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. I hissə. Bakı: “Elm”, 2002, 155s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IVc. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 712s.
10. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 478s.
11. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. IV c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 421s.
12. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı: “Elm”, 1991, 283s.
13. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1996, 273s.
14. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyi tarixi. Bakı: “Mürtəcim”, 2015, 357s.
15. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 758s.
16. Babayev Y. Sufizm, hürufizm. Bakı: “Nurlan”, 2007, 128s.
17. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı. Bakı: “Nurlan”, 2009, 218s.

18. Bayramoğlu A. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 199s.
19. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları Bakı: Maarif, 1978, 174s.
20. Bunyadov Z. Nəsiminin məhkəməsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1980, 9 sentyabr
21. Cahangirov M.C. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: “Elm”, 1978, 235s.
22. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: “Maarif”, 1982, 212s.
23. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı: 1955, № 9, s.87-103
24. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika) . Bakı: “Maarif”, 1970, 229s.
25. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: “Maarif”, 1979, 268s.
26. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 168s.
27. Eyvazova R.H. Nəsimi dilində feli bağlama şəkilçilərinin mənə xüsusiyyətləri. Bakı: “Türkologiya” jurnalı, 2004, № 1-4, s.35-46
28. Əlizadə S. Nəsiminin dilində söz leksikası birləşmələri. Bakı: ADU-nun “Elmi əsərlər”i, №1, s.11-12
29. Əlizadə S., Seyidov Y. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı: “Gənclik”, 1977, 111s.
30. Əlizadə S. İmadəddin Nəsimi. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI-XVIII əsrlər). Bakı, “Gənclik”, 1977, №1, s.67-68
31. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 1980, 108s.
32. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Elm”, 1980, 251s.

33. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı: ADU-nun nəşri, 1976, 156s.
34. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Maarif”, 1988, 306s.
35. Həsənov S.O. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 2004, 164s.
36. Həsənov H .Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: “Elm”, 2007, 176s.
37. Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Icild, Bakı: “Azərnəşr”, 1924, 290s.
38. Hüseynzadə Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında //Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1990, s.16-17
39. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif”, 1973, 356s.
40. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi . Bakı: “Maarif”, 1995, 238s.
41. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı (tərtib edən və ön sözün müəllifi Q.Paşayev). Bakı: “Yazıçı”, 1987, 335s.
42. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Elm”, 1985, 368s.
43. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı: 2004, “Şərq-Qərb”, 494s.
44. Q.Beqdeli, Yusifov X. İki cahan, yoxsa... . Azərbaycan jurnalı, 1975, №4, s.207- 208
45. Qasımova M.M. Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2011, №4 , s.47
46. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: “Elm”, 1970
47. Qəmbərova Q. Nəsimi şerində sözün hikmətləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 103s.
48. Quliveya Q. Nəsimi dilinin semantik xüsusiyyətləri. Bakı: “Elm və həyat” jurnalı, 1987, №6, s.22-23
49. Quliyeva Q. Klassik şərq poetikası. Bakı: “Yazıçı”, 1991, 128s.

50. Quluzadə M.Y. Böyük ideallar şairi. Bakı: “Elm”, 1970, 139s.
51. Mehdiyeva K . Frazeologiya nədən danışır? Bakı: “Elm və həyat” jurnalı, 1987, №2, s.23-24
52. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi (XVII-XIX əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazmaları əsasında). Bakı: “Elm”, 2003, 220s.
53. Məmmədi A. Ədəbi dilimizin zənginləşməsində Nəsiminin rolu // Azərbaycan SSRİ EA “Xəbərlər”i (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), Bakı: 1968 №1, s.11-18
54. Məmmədov E. Nəsimi dilində türk mənşəli arxaikləşmiş leksik vahidlər // AMEA Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər”i. 4 kitabda, Bakı: 2009, s.60-67
55. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: “Nurlan”, 2009, 218s.
56. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin nəzəri problemləri. Bakı: “Elm”, 1995, 146s.
57. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 369s.
58. Mirzəzadə H. M.Füzülinin dili. Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1965, 92s.
59. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Leksika. Bakı: “Elm”, 1978, 322s.
60. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1980, 509s.
61. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: “Lider”, 2004, 336 s.; IIcild. Bakı: “Lider”, 2004, 376 s.
62. Nəsimi adına Dilçilik institutunun “Əsərlər”i. Bakı: 2013, №1, s.71-81
63. Orucəli H. Nəsiminin təmsil etdiyi hürufilik haqqında. Bakı: “Vətən uğrunda” jurnalı, Bakı: 1943, №5, s.63-73
64. Rəhimov Q.A. Freazeoloji vahidlərin araşdırılmasına dair // Bakı Dövlət Universitetinin “Xəbərlər”i (Humanitar elmlər seriyası). Bakı: 2013, №1, s.12
65. Rza R . Böyük şair haqqında kiçik qeydlər. ”Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı: 1969, 19 iyul, s.6-7

66. Sadiqova E.R. Frazelogizmlərin yaranmasında somatik vahidlərin rolu və onların mahiyyəti haqqında // Magistrantların XV Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 2015, s.47

67. Seyidəliyev N.F. Frazeoloji sinonimlərin bədii xüsusiyyətləri. "Elm və həyat" jurnalı, Bakı: 1987, №8, s.29-30

68. Seyidov Y.M. Nəsiminin dili. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı: 1996, 268s.

69. Seyidov Y.M. Nəsimi dilinə dair qeydlər // ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı: 1973, №4, s.5-7

70. Seyidov Y.M. . Sözüün qüdrəti. Bakı: "Yazıçı", 1983, 282s.

71. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı , 1992, 408s.

72. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1982, 386s.

73. Sultanov M.A. Nəsimi ədəbi irsinin nəşri haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı: 1969, 20 sentyabr, s.12

74. Vəliyeva N.C. Frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili. Bakı: 2001, 218s.

75. Vəliyeva N.C. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli-linqvistik təhlili. Bakı: 2004, 37s.

İnternet resursları

76. Əsgərova T. Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. 2013, s.406-412// <http://kulturevreni.com/4-406.pdf>

77. Hacıyeva A. Frazeologiya dilçiliyin ən gənc tədqiqat obyektini kimi. 2014, s.266-271 // <http://www.filologiyameseleleri.net/pdf/j5-2014.pdf>

